Kas keelata või lubada?

Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni

Esikaanel „Artikkel pärast tsenseerimist". Karikatuur ajakirjast Искра, 1863, nr 34 (675), lk 45 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Censorship_in_Russia1.jpg#/media/File:Censorship_in_Russia1.jpg; 03.11.2015)

Tiitellehel ja tagakaanel pitsatijäljend „Sõjatsensuuri poolt läbi vaadatud" (http://topwar.ru/78174-cenzura-nemcy-i-nenuzhnoe-pokayanie-nikolaya-paramonova.html; 03.11.2015)

Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus

Kas keelata või lubada?

Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni

Tartu
2016

Koostanud ja toimetanud Vello Paatsi ja Kristi Metste

Tõlkinud Tiina Mällo
Kujundanud ja küljendanud Krete Pajo

Raamatu valmimist ja seminari läbiviimist on toetanud
Eesti Teadus- ja Haridusministeerium (IUT22-2)
Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus)
Eesti Kultuurkapital
Eesti Kultuurilooline Arhiiv

This book was supported by the Estonian Ministry of Education and Research (IUT22-2), and by the European Union through the European Regional Development Fund (Centre of Excellence in Estonian Studies)

Autoriõigused kuuluvad autoritele, koostajatele, tõlkijale, 2016

ISBN 978-9949-544-69-1 (trükis)
ISBN 978-9949-544-70-7 (pdf)

Sisukord

6 **Saateks**

7 **Foreword**

8 *Vello Paatsi, Kristi Metste*, Pisut tsensuurist ja selle ajaloost

11 *Piret Lotman*, Varauusaegsete eestikeelsete luterlike katekismuste tsenseerimisest

17 *Tiiu Reimo*, Kas kõlbab lugeda või ei kõlba? Tsensuur ja trükisõna XVIII sajandi lõpukümnendil

23 *Kristi Metste*, Õpetatud Eesti Selts hädas tsensor G. F. E. von Sahmeniga: F. R. Faehlmanni kaks kirja Liivimaa Provintsiaal-konsistooriumile

29 *Tõnu Tannberg*, Esitsensor Gustav Carl von Weismann ja „mustad kabinetid" impeeriumi tsensuurisüsteemis

35 *Malle Salupere*, Vene tsensuuriseadustest ja tsensoritest ning eesti (aja)kirjandusest Jannseni(te) ja Jakobsoni päevil

41 *Vello Paatsi*, Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917

48 *Ilmar Kask*, Mäletamisi tsensuurist ja tsensoritest ajakirja Eesti Loodus päevilt 19xx kuni aastani 1990

53 *Heino Mardiste,* Maakaartide tsensuur Nõukogude Liidus

58 **Abstracts**

61 **Autorid**

Saateks

Käesolevas kogumikus avaldatakse Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015 toimunud seminari „Kas keelata või lubada: tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni" ettekanded. Tsensuuri uurimine on olnud üks Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadusteema „Kirjanduse formaalsed ja informaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal" (IUT22-2) uurimissuundi, eesmärgiks luua tervikpilt Vene impeeriumi Läänemere kubermangude tsensuurist kui süsteemist, selle toimimisest ning mõjust nii kaasaegsele kirjasõnale kui hilisemale nõukogude kultuurile. Tsensuuriga tegeles Kirjandusmuuseumis peamiselt Vello Paatsi, kes kavandas sel teemal terve seminaride sarja. Esimesel, toimunud seminaril, mis pidi koondama Eestis tsensuuri küsimustega tegelevad teadlased ja kavandama töösuundi tulevikuks, oli vaatluse all eelkõige tsensuuri varasem periood ja selle erijooned Vene impeeriumi Läänemere kubermangudes.

Piret Lotmani, Tiiu Reimo ja Malle Salupere ettekanded käsitlesid tsensuuri toimimist ja tsensuurisüsteemi loomist 17. sajandist kuni 19. sajandi teise pooleni. Kristi Metste vaatles tsensuuri 1840. aastate esimesel poolel, keskendudes tsensuuri üksikjuhtumile seoses Õpetatud Eesti Seltsi poolt maarahvale välja antavate kalendritega. Tõnu Tannbergi ettekanne tegi sissevaate nn mustade kabinettide tegevusse 19. sajandi lõpul ja Pärnust pärit esitsensori, Peterburi postkontori „musta kabineti" ülema Gustav Carl von Weismanni elukäiku. Vello Paatsi kõneles tsensuurist 20. sajandi algul, andes esmakordselt Eestis ülevaate Vene sõjatsensuuri tegevusest Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. Kahes viimases ettekandes oli kõne all tsensuur nõukogude ajal. Ilmar Kask meenutas kokkupuuteid tsensuuriga ja probleeme, mis tekkisid tolle aja ühe populaarsema ajakirja Eesti Loodus toimetamisel. Heino Mardiste andis ülevaate maakaartide kui olulise majandusliku, poliitilise ja sõjalise tähtsusega teabe kandjate tsenseerimise ajaloost ja tõi põnevaid näiteid omaaegsest tsensuuripraktikast.

Siinne väljaanne toetub seminari päevaks 50 eksemplaris välja antud ettekannete kogumikule, lisatud on ettekannete ingliskeelsed kokkuvõtted ja illustratsioonid.

Kristi Metste

Foreword

This collection includes papers presented at the seminar "Prohibit or Permit: Censorship from Swedish Time to Estonian Reindependence". The seminar took place at the Estonian Literary Museum on November 26, 2015. The topics discussed concerned, above all, the earlier period of censorship and its special features in the Baltic Provinces of the Russian Empire, yet censorship in the Soviet period was also covered. The aim of the seminar was to bring together Estonian scholars who are currently engaged in the problems of censorship, map achievements and spark interest in the younger generation of researchers in the issues of censorship both in the past and present, draw attention to forgotten or hitherto undiscovered sources, introduce the authors of manuscripts, and explain the reasons why some manuscripts and publications were prohibited, as well as the principles of censors and censorship.

The seminar was conducted within the framework of the grant of the Estonian Cultural History Archives, titled "Formal and Informal Networks of Literature, Based on Sources of Cultural History" (IUT22-2), one of the research themes of which is censorship studies, aimed at presenting a complete picture of censorship in the Baltic Provinces of the Russian Empire as a system, its operation and impact on written word and the world picture as a whole.

Kristi Metste

Pisut tsensuurist ja selle ajaloost

Vello Paatsi, Kristi Metste

Tsensuur kujutab endast ametivõimude järelevalvet trükiste, teatrilavastuste, filmide, ringhäälingu, telesaadete ja isikliku kirjavahetuse üle, takistamaks või piiramaks võimude jaoks ebasoovitavate ning kahjulike ideede ja andmete levikut. Tsensuuriga püütakse kaitsta kehtivat korda, usundit ja moraali. Sellel on peamiselt keelav ülesanne, aga tähtsal kohal on ka riigivõimu toetavate või sellele oluliste tekstide levitamine.

Tsensuur on väga vana nähtus, ent millal see tekkis, on raske öelda. Üsna tõenäoliselt alustati kirjapandu tsenseerimisega kohe pärast seda, kui inimene õppis kirjutama ja lugema. Tõsisemalt alustati tsenseerimisega pärast raamatutrükkimise leiutamist 15. sajandil. 1471. aastal kehtestas paavst Sixtus IV kõigile trükistele eeltsenseerimise nõude. Algasid esimesed kohtuprotsessid trükkalite üle. Üks esimesi oli Kölnis 1477. aastal. Ka Eesti tsensuuri ajalugu algas luterlike raamatute arestimisega Lüübekis 1525. ja jätkus 1535. aastal Wanradt-Koelli katekismuse keelamisega Tallinnas. Tsensuur Eestis töötas nii Rootsi ajal kui ka Vene aja algul 18. sajandil. 1790. aastatel pandi Vene tsaririigis alus tsensuurisüsteemile, üks kaalukamaid põhjusi selleks oli Suur Prantsuse revolutsioon. 1796. aasta tsensuurireeglite järgi vaadati Eesti alal trükitud raamatud läbi Peterburis ja Riias. 1797. aastal kehtestati sundeksemplari seadus: kõik impeeriumi trükikojad pidid saatma ühe eksemplari Peterburi Teaduste Akadeemia Raamatukogule. 1798. alustasid tööd tsensuurikontorid impeeriumi sadamates, sealhulgas ka Tallinnas ja Riias.

Vello Paatsi registreerimas seminarist osavõtjaid 26. nov. 2016. Seisavad Heino Räim ja Malle Salupere (seljaga). Alar Madissoni foto. EKLA

Tsensuur jaotati Vene impeeriumis kõige üldisemalt välis- ja sisetsensuuriks, esimene tegeles välismaalt saabuva trükisõnaga, teine kodumaisega. Tsensuur põhines selle alusdokumendil, mida muudeti mitmel korral: ilmusid 1804., 1826. ja 1828. aasta määrus (*ustav*), 1862. aasta ajutised reeglid (*pravila*), 1865. aasta tsensuuriseadus, 1905. ja 1906. aasta ajutised reeglid. Oli ka üks tsensuurivaba periood, mis järgnes Nikolai II manifestile (17. X). See kehtis 19. oktoobrist kuni 24. novembrini 1905. Ajutine määrus lõpetas tsensuurivaba ajajärgu ja asus piirama perioodilist trükisõna. Kui 1804. aasta tsensuuri alusdokumendis oli 47 paragrahvi, siis 1899. aastal ilmunud tsensuuridokumentide kogumik oli juba paks raamat.

Aastatel 1804–1905 kehtis eeltsensuur ja tsensor vaatas läbi kogu trükitoodangu alates visiitkaartitest ja laululehtedest kuni raamatuteni. Kõigepealt esitati käsikiri tsensorile, kes selle väljaandmise kas keelas, andis paranduste sisseviimiseks tagasi või lubas trükki. Trükikoda trükkis käsikirja ja esitas trükipoognad koos käsikirjaga uuesti tsensorile, kes võrdles trükipoognaid ja käsikirja parandusi. Seejärel trükiti kogu tiraaž ning esitati signaaleksemplar ja sundeksemplarid tsensorile, kes andis raamatule ilmumisloa. Üldiselt kehtis trükiluba ühe aasta. Kui selle aja jooksul trükkimiseni ei jõutud, kaotas trükiluba kehtivuse ja käsikiri tuli uuesti viia tsensuuri.

Pärast 1905. aastat olukord muutus, kaotati eel- ja vaimulik tsensuur ja kogu vastutus pandi trükkalitele-kirjastajatele, kes trükkisid kohe kogu tiraaži ja esitasid signaaleksemplari ning sundeksemplarid tsensorile. Kitsa värava valvur luges trükise läbi ning andis ilmumisloa. Juhul kui tsensori arvates esines selles midagi seadusevastast, arestis ta kogu tiraaži. Seejärel esitas ta avalduse ringkonnakohtule, kes kinnitas või vabastas trükise arestist. Kui arest kinnitati, läks asi kohtusse ja tavaliselt lõppes asi raamatu keelamisega, mille järel trükise tiraaž kas põletati või raiuti peeneks. Kaks eksemplari tuli säilitada ja saata trükiasjade peavalitsusele. Järeltsensuuri teostasid tsensuuriamet ja lugejad.

1914. aastal hakkas kehtima Vene ja 1918. aastal Saksa sõjatsensuur, mida juhtisid sõjaväelased vastavate instruktsioonide alusel.

Tsensuurimäärustele ja -seadusele lisaks ilmus pidevalt kõikvõimalikke ringkirju tsensoritele, mis alusdokumente täpsustasid. Ringkirjad olid tavalised, konfidentsiaalsed, salajased ja kindlasti väga salajased. Ringkirjad võib Eesti tsensuuri silmas pidades jagada kahte rühma. Esiteks need, mis puudutasid kogu impeeriumi tsensuuri toimimist, ja teiseks ringkirjad, mis olid seotud Läänemere kubermangudega. Ringkirju võis tulla ka kubernerilt, kohtult jt. Hiljem kasutati kiireloomuliste korralduste edastamiseks juba telegraafi.

Tsensuuril ja tsensoritel on olnud oluline koht mitte ainult baltisaksa ja eesti kirjanduse ja ajakirjanduse arengus, vaid ka maailmapildi loomisel. Tsensuuri Eestis on omajagu uuritud, kuid süstemaatiline ülevaade selle toimimisest siinmail puudub. Varasemad uurijad

(Jaan Depman, Sergei Issakov, Karl Taev) on keskendunud peamiselt 19. sajandi teise poole tsensuurile. Taasiseseisvusajal on vaadeldud eriti nõukogude tsensuuri tegevust ja trükisõna hävitamist (Kaljo Veskimägi, Aksel Tamm, Endel Priidel, Enno Tammer). Varasema perioodi tsensuuriga seotud probleemid on ent jäänud tagaplaanile, kuigi nõukogude tsensuur tugineb tsaaririigis toiminud süsteemile ja põhimõtteile. Täiesti on uurimata politseitsensuur, väga vähe on puudutatud meditsiini- ja (eriti varasema perioodi) kartograafiatsensuuri jne. Tähelepanelik tuleb olla tsensuuri vastu ka tänapäeval. Kuigi meie põhiseaduse § 45 kinnitab, et „tsensuuri ei ole", on tsensuuri mõiste muutunud varasemaga võrreldes laialivalguvaks ja häguseks.

Tsensuuriseminar püüab uurida eelkõige tsensuuri varasemat perioodi ja selle erijooni Vene impeeriumi Läänemere kubermangudes, tuues kokku teadlased, kes Eestis praegu tegelevad tsensuuri uurimisega, kaardistada tehtut ja äratada nooremates uurijates huvi nii mineviku kui ka tänapäeva tsensuuri uurimise vastu. Eesmärgiks on tuua teaduskäibesse unustatud või senitundmatuid teoseid, avada käsikirjade autoreid ning selgitada käsikirjade ja trükiste keelamise põhjusi, samuti tsensorite endi põhimõtteid ja tsensuurireegleid.

Vaade saali. Esineb Kristi Metste.
Alar Madissoni foto. EKLA

Varauusaegsete eestikeelsete luterlike katekismuste tsenseerimisest

Piret Lotman

Luterliku käsituse kohaselt sisaldub katekismuses usuhariduse tuum: lihtsate küsimuste ja vastustena on siin kirjas kõik, mida kristlane peab uskuma ja teadma. Emakeelse luterliku katekismuse üllitamisel on ühelt poolt sümboolne tähendus, see on märk mingi piirkonna kuulumisest protestantlikku areaali, teisalt aga vaieldamatu reaalne toime ühise kristliku väärtushinnangulise aluse loomisel (Schulz 1979: 16). Katekismus polnud üksnes esimene eesti keeles kirjutatud raamat, vaid ka kõige enam välja antud teos varauusaegsel Eestimaal. Seega oli see ka kõige loetavam ning eestlaste väärtushinnanguid kujundanud raamat.

Eestikeelse trükisõna ajalugu algab keelatud palvetekstide hävitamisega 1525. aastal, hävitamisele kuulus ka esimene teadaolev eestikeelne katekismus. Toomas Põllu analüüsi kohaselt ei järginud raamatu autor Simon Wanradt Lutheri väikese katekismuse lihtsat vormi, tema isikupärast ristiusuõpetust koormasid maarahvale mõistmatud teoloogilised arutlused. Katekismuse keelas Põllu andmeil Tallinna raad, kuid keelamise otsest põhjust me siiski ei tea (Põld 1999: 59–63). Nagu me ei tea midagi ka kahe teise samal sajandil ilmunud, kuid mitte säilinud eestikeelse luterliku katekismuse käekäigu kohta (Johansen 1935: 433–436; Kivimäe 1993: 388–398).[1]

Katoliiklikul Saksamaal anti õigus võidelda ketserliku kirjandusega 1479. aastal Kölni ülikoolile, 1485. aastal kehtestas Mainzi peapiiskop Berthold von Hennenberg eeltsensuuri kõigile trükistele ning pani Frankfurdi linna raele kohustuse kontrollida samal aastal esmakordselt

Esineb Piret Lotman. Alar Madissoni foto. EKLA

1 Vt ka Liivi Aarma, Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16. ja 17. sajandil. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised IV. Koost ja toim Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 1995, lk. 8–66, eriti 15–20.

toimunud raamatumessil pakutud kirjanduse sisu. Sealjuures tuli jälgida, et saksakeelne, st rahvale mõeldud raamat ei kajastaks õpetlaste teoloogilisi diskussioone, vaid üksnes kindlaid ja järeleproovitud seisukohti (Schütz 1990: 17).

Lihtsaim rahvaraamat reformatsioonijärgsel ajal oli katekismus, eestikeelne katekismus oli seda eriti, nii oma adressaadi algeliste usuteadmiste kui religioosse sõnavara piiratuse tõttu. Luterliku katekismuse mudeliks on Martin Lutheri enda koostatud väike ja suur katekismus, kuid see ei tähenda tema teksti muutumatut reprodutseerimist sajandite vältel. Nii nagu luterlus, arenes ja muutus ka katekismus koos ühiskonnaga, tuues sageli esile muutused rahva mentaliteedis ja hoiakutes, kuid ka nende hoiakute kontrollimehhanismis, st trükitsensuuris. Järgnevas püütakse mõne näite varal iseloomustada võimude suhtumist eestikeelse katekismuse üllita-misse kahe sajandi vältel.

Eestikeelne katekismusetraditsioon kujunes välja ajal, mil Eesti ala kuulus Rootsi kuningriigi koosseisu. Esimeste säilinud katekismuste trükkimise ajaks – aastaks 1632 – oli kuningriigil juba pikaajaline raamatute, eelkõige propagandatrükiste keelamise kogemus, kuid puudus kindel süsteem. Kontroll vaimulike trükiste üle kuulus esialgu kohalikule kirikuvõimule, st piiskopile. Tsensor pidanuks kuuluma ka kavandatava üldkonsistooriumi liikmeskonda, kuid konsistoorium jäi asutamata. 1630. aastal anti tsensorivolitused kuninglikule tõlgile Erik Schroderusele, kuid tegelikkuses neid ei rakendatud. Uppsala ülikool oli saanud akadeemilise tsensuuri õiguse juba Johan III valitsusajal, samuti nägi rangeid tsensuurimeetmeid ette 1626. aastal Johan Skytte ja Axel Oxenstierna signeeritud konstitutsioon. (Åhlén 1986: 20, 32–34). Uppsala ülikooli konstitutsioon kanti üle ka 1632. aastal asutatud Tartu ülikoolile (Vasar 1932: XXVII).

Johann Rossihniuse tõlgitud Martin Lutheri katekismus ja Heinrich Stahli „Käsi- ja koduraamatu" esimene osa trükiti 1632. aastal Riias ning on tsensori märkusteta. Stahli 1638. aastal Tallinna gümnaasiumi trükikojas üllitatud käsiraamatu neljanda osa tsenseeris eelnevalt Tartu Kuningliku Ülikooli teoloogia fakulteet, mis andis raamatule ülipositiivse hinnangu. Selles kinnitati, et mitmekülgselt andekas autor on järginud kõiki usuküsimuste selgitamise põhimõtteid vastavalt Augsburgi usutunnistusele ja keeleliselt korrektselt ning raamatut mitte üksnes ei lubatud trükki, vaid ka soovitati kõigile (Stahl 1638). Tartu ülikooli põhikirja järgi kohustusid kaks inspektorit jälgima, et ülikooli trükikojas ei trükitaks midagi ilma dekaani või konsistooriumi heakskiiduta (Lepajõe 1997: 69). Tallinna gümnaasiumi trükikoja toodangule nende volitused seega ei laienenud, trükikoja publikatsioonide tsenseerimine oli õppeasutuse rektori pädevuses (Jensen 1931: 32).

Kuni 17. sajandi viimaste kümnenditeni trükitud katekismused olid Stahli teksti parandatud ja täiendatud väljaanded, mis tsensoritele tõenäoliselt peavalu ei valmistanud. Kuuekümnendatel

aastatel Rootsi ortodoksset luterlust ohustanud sünkretistlikud hoiakud eestikeelses kirjasõnas ei kajastanud, küll aga mõjutasid vaimuliku tsensuuri tugevnemist kogu kuningriigis. Tsensuuriseadus, mida hakati ette valmistama Karl X surma järel, sai lõpliku kuju 1684. aastal: „kuningas käsib, mida riigis trükitakse, loetakse ja usutakse" (Åhlén 1986: 20, 32–34).

Stahli katekismus, küll üksnes selle eesti keel, sattus kriitikatule alla alles Piibli tõlkimise käigus tekkinud keelevaidluste ajal (Pahtma, Tafenau 2003: 203). Samal ajal valmis ka varauusaegse eestikeelse katehheesikirjanduse kõige skandaalsem raamat, autoriks Stahli kirjaviisi kindlameelne kaitsja, Keila pastor Anton Heidrich. Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamise järel oli kuningas andnud korralduse uute katekismuste trükkimiseks kogu riigis (Eesti Ajalooarhiiv [EAA], f 1187, n 2, s 372, l. 52–52p). Kohalike elanike viletsatest usuteadmistest nördinud Heidrich koostas kehva lugemisoskusega koguduseliikmete tarbeks pildikatekismuse. Idee ei olnud originaalne, Saksamaal kasutati pilte juba reformatsiooni-eelsetes käsikirjalistes dekaloogi selgitustes (Geffcken 1855: 49–52). 1689. aasta 24. jaanuaril andis Heidrich oma töö üle konsistooriumile, eeldades, et „lihtsamadki inimesed võtavad need pildid palvetamiseks rõõmuga vastu" (EAA, f 1187, n 2, s 373, l. 22–23p). Tsensor, Kai Tafenau andmeil Liivimaa superintendent Johann Fischer, andis aga Heidrichi tööle põrmustava hinnangu selle vigase eesti keele tõttu. Keel olevat nii vigane, et sõnumi mõte muutuvat häguseks või lausa sobimatuks. Fischeri kriitika taga näeb Tafenau ühtaegu tema soovi Heidrichi teksti võimalikult negatiivses valguses näidata (Tafenau 2011: 132–140). Supertintendent taotles nimelt enda koostatud ja Riias trükitud katekismuse kasutusele võtmist ka Eestimaal, erinevad katekimusevariandid tekitaksid tema sõnul vaid segadust, sest „see rahvas on nii kujunenud, et on selle küljes, mida juba õppinud ja võtab kõike uut vastu nagu uut usku ... Siin ei saa seda teha, mis Rootsis ja mujal hästi toimib" (EAA, f 1187, n 2, s 372, l. 215).

Probleem polnud siiski ainult keeles. Heidrich oli huvitatud ka konsistooriumi arvamusest oma katehhiseerimismeetodi kohta (EAA, f 1187, n 2 s 372, l. 215), kuid sai ootamatult negatiivse hinnangu. Harju-Risti pastor Gabriel Herlin väitis, et Heidrichi katekismuse õpetust ta armastab, pilte aga vihkab, sest kuningas on oma kirikuseaduses selgelt väljendanud, et lapsed ja noorukid peavad õppima raamatust oma silmadega lugema, mida Jumal neile on avaldanud, mitte omandama teadmisi piltide abil (Põldvee 1989: 605; Põldvee 1994: 28; EAA, f 1187, n 2 s 373, l. 157–158). Heidrichi katehhiseerimismeetod põlati küll ära, kuid Aivar Põldvee andmeil osutus see tema enda tööpiirkonnas viljakaks (Põldvee 1989: 607). Heidrichi raamatu kritiseerimise ühe põhjusena ei saa välistada ka superintendendi majandushuve: katekismused olid trükikodade oluline kasumiallikas ning Fischeri trükikoda Riias hõivas edukalt Tallinna trükikoja vaimuliku kirjanduse turgu (EAA, f 1187, n 2, s 372, l. 213–213p).

Kuninga korraldusel keelati 1695. aastal Riias trükitud katekismust sisaldav „Käsi- ja koduraamat". Endel Annuse andmeil keelati raamat Tallinna piiskopi Joachim Salemanni kaebekirja alusel, ettekäändeks selgi puhul kahtlane keelekasutus, kuid tegelikuks põhjuseks konkurentsikartus (Annus 2000: 127). Åhlén nimetab raamatu keelamise põhjusena selle sobimatu eessõna (Åhlén 2003: 40). 1703. aastal Liivimaa superintendendiks määratud Nicolaus Bergiuse taotlusel keeld tühistati ning raamatut lubati kasutada juhul, kui eessõna asendatakse. Kahjuks ühtegi eessõnaga säilinud eksemplari sellest raamatust ei ole (Annus 2000: 127).

Põhjasõja järel olukord muutus. Vene tsensuuri huvikeskmes polnud enam luterliku ortodoksia puhtus, ammugi mitte eesti vaimuliku sõnavara adekvaatsus. Rootsi pastorite vastuseis pietistlike vaadete levitamisele Eestit enam ei puudutanud, vastupidi, Tallinnas Köhleri trükikojas avaldati Rootsis keelatud pietistlikku kirjandust (Åhlén 2003: 52–54; Beyer 2014: 115–135).

Sedamööda, kuidas arenes eesti kirjakeel, rahva lugemisoskus ja ühiskond tervikuna, muutusid ka katekismused mitmekülgsemaks ja isikupärasemaks, kuid Annuse andmeil keelas tsaarivõim kõnealusel perioodil vaid ühe katekismuse ning piiras ühe levikut. Lubamatu sisu pärast põletati konsistooriumi otsuse kohaselt 1788. aastal Riias ilmunud eestikeelse katekismuse kogu tiraaž (Annus 2000: 250).

19. sajandi esimesel veerandil püüti Eesti alal muuta kohustuslikuks ainult üks, Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntagi koostatud katekismus. 1816. aastal kirjutatud raamatu tõlkis samal aastal eesti keelde konsistoriaalnõunik Johann Philipp von Roth (Annus 2000: 327). Katekismus ilmus 12 000 eksemplaris ja jagati 18 kogudusele, kuid selle eestikeelset tõlget ei peetud õnnestunuks (EAA, f 1205, n 1, s 231, l. 106). Raamatut ei keelatud, kuid seda ei muudetud ka kohustuslikuks. Küll aga piirati pietistlike pastorite vastuseisu tõttu 1825. aastal ilmunud raamatu „Täieline Ristiusso õppetus mis targema rahwa ja koolmeistrite kassuks wäljaandnud Otto Willelm Masing" kasutamist (Annus 2000: 381) autori ratsionalistlike vaadete pärast.

Kohustuslikuks muudeti 1830. aasta kevadel Martin Lutheri väike, selgituste ja Piibli kirjakohtadega katekismus Tartu ülikooli rektori Johann Philipp Gustav Ewersi sulest (EAA, f 1205, n 1, s 236, l. 1–5). Ülikooli rektorina juhtis Ewers ka tsensuurikomiteed ning kui tsenseerimiskohustus läks 1826. aasta tsensuurimäärusega Tartu Tsensuurikomiteele, sai temast selle juhataja (Leppik 2001: 166–171). Ewersi katekismus tuli tarvitusele võtta kogu riigi evangeelsetes koolides nii selle lihtsa ja arusaadava sisu kui koolipoistele algseid teadmisi pakkuvate filosoofiliste mõistete tõttu. Kohandatuna pidanuks katekismus sobima ka maarahvale ning asendama seni kasutusel olnud katekismuseid. Paraku oli katekismus üksnes saksakeelne ja ehkki tehti korraldus selle tõlkimiseks eesti, läti ja soome keelde, jäi see töö tegemata ning varasemate katekismuste kasutamist lubati jätkata (EAA, f 1192, n 1, s 166, l. 94–94p, 99, 101,

122, 149, 165, 173). Nikolai I poolt 1832. aastal välja antud Venemaa evangeelsete luterlike kirikute seadus keelas kirikuga vastuolus olevate arvamuste levitamise nii suuliselt kui kirjalikult ning nõudis noorte ja teiste koguduseliikmete katehhiseerimise jätkamist väljakujunenud viisil (Gesetz … 1832: 7). Seadusele lisatud instruktsioonis täpsustati katehhiseerimise korda, katekismused aga kõne all ei olnud (Instruction … 1832: 11–12).[2]

Tsensuur Venemaal saavutas 19. sajandi keskel oma haripunkti, kuid eestikeelsed luterlikud katekismused keelatud raamatute nimekirja ei sattunud, seda mitte üksnes võimude loiu huvi tõttu eesti kirjakeele ja luterluse vastu, vaid eelkõige selle kui rahvaraamatu positsiooni kaotamise tõttu. Nii lugeva eestlase kui ka tsensori pilk keskendus üha enam ilmalikule trükisele.

Kirjandus

Åhlén, Bengt. 1986. Ord mot Ordningen. Fahrliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria. Stockholm: Ordfronts.

Åhlén, Bengt, Agneta Åhlén. 2003. Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522–1954. Södertälje: Fingraf.

Annus, Endel (toim) 2000. Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

Beyer, Jürgen 2014. Pietist tracts in Swedish, printed at Reval / Tallinn in the early eighteenth century: background and bibliographical career. – Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 115–135.

Geffcken, Johannes 1855. Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther. Leipzig: T. O. Weigel.

Gesetz für die Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. 1832. St. Petersburg.

Instruction für die Geistlichkeit und die Behörden der Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland. 1832. St. Petersburg.

Jensen, Jaan (koost) 1931. Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium: 1631–1931. Tallinn: Tallinna Poeglaste Humanitaargümnaasium.

Johansen, Paul 1935. Wanradt – Koell'i katekismuse senitundmatust järglasest. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 433–436.

Kivimäe, Jüri 1993. Teateid senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 388–398.

Lepajõe, Marju (toim) 1997. Tartu Akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri = Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana). Tlk Kristi Sak. Ees- ja järelsõna Peeter Järvelaid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Leppik, Lea 2001. Rektor Ewers. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Paatsi, Vello 2007. Raamatuteateid Tartu- ja Võrumaalt 1833. ja 1834. aastal. – Akadeemia, nr 10, lk 2237–2252.

2 Katekismuste leviku kohta 1833. ja 1834. aastal vt Paatsi 2007.

Pahtma, Leino, Kai Tafenau (koost) 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Toim Jürgen Beyer. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
Põld, Toomas 1999. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Põldvee, Aivar 1989. Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 552–557; nr 10, lk 604–611.
Põldvee, Aivar 1994. Rahvaharidusest Harjumaal rootsi ajal (1561–1710). – Harju Muuseum 1989–1993. Artikleid ja aruandeid. Keila: Harju Muuseum, lk 19–47.
Schulz, Wolfgang 1979. Die Institutionalisierung der Katechetik an den Deutschen Universitäten unter dem Einfluß der Sokratik – dargelegt am Beispiel J. F. G. Gräffe. Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der Theologischen Fakultät der Georg-August -Universität Göttingen. Göttingen.
Schütz, Hans J. 1990. Verbotene Bücher. Eine Geschichte der Zensur von Homer bis Henry Miller. München: C. H. Beck.
Stahl, Heinrich 1638. Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierdter und Letzter Theil. Reval: Reusner's Witwe.
Tafenau, Kai 2011. *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eesti-keelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 13.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 123–150.
Vasar, Juhan (koost) 1932. Tartu Ülikooli ajaloo allikaid. I. Academia Gustaviana: a) ürikuid ja dokumente / Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I. Academia Gustaviana: a) Urkunden und Dokumente. Tartu: Tartu Ülikool.

Kas kõlbab lugeda või ei kõlba? Tsensuur ja trükisõna XVIII sajandi lõpukümnendil

Tiiu Reimo

Alates trükikunsti algusaegadest on püütud riiklikul tasemel silma peal hoida sellel, millised raamatud või muud laadi trükitooted turul ringlevad: võimul on alati olnud soov vaimu enda poolt kehtestatud piiridesse kammitseda. Kirjasõna jõudmist avalikkuse ette on võimalik mitut moodi pidurdada. Kirjastamisprotsessi allutamisega eeltsensuurile saab eemale lükata teosed, mille ilmumisest võim huvitatud ei ole. Järeltsensuuri kaudu on võimalik keelustada ja käibelt kõrvaldada teosed, mis mingil põhjusel on võimule vastumeelseks või suisa ohtlikuks muutunud.

Mõlemaid mooduseid kasutati Venemaal, sealhulgas ka Balti provintsides 18. sajandi lõpukümnenditel, kui Prantsuse revolutsioon tsaarivõimus ja kõrgaadlis hirmu külvates ajendas piirama kaubandust, reisimist ning trükiste importi. Loodi kõikehõlmav tsensuurisüsteem, mis pidi takistama võimalikku revolutsiooniideede levikut trükisõna kaudu.

Vene Seaduste Täielikus Kogus leiduvatest 18. sajandil vastu võetud 46-st tsensuuri, raamatute trükkimist ja raamatukaubandust ning 44-st trükikodade tegevust reguleerivast seadusest on umbes pooled sündinud alles 1790. aastatel. Kui varem väljendati tsenseerimist sõnadega *läbivaatamine* või *heakskiitmine*, siis ukaas 15. maist 1790 tõi esmakordselt kasutusele termini *tsensuur* (Polnoje Sobranije 1830a: 132–134). Eeltsensuur oli Katariina II ukaasiga 15. jaanuarist 1783 antud politseivalitsuse võimkonda ning seda kinnitas ka 1790. aasta ukaas. Tallinna

Mare Lott ja Tiiu Reimo ettekandeid kuulamas. Alar Madissoni foto. EKLA

asehalduskonna valitsus kinnitas 1787. aastal ilmalike teoste tsensoriks gümnaasiumiprofessor Ernst August Wilhelm Hörschelmanni, kes selles ametis oli kuni oma surmani 1795. aastal. Vaimuliku sisuga teoste eeltsensuuri teostas Eestimaa Provintsiaalkonsistoorium (Reimo 2001: 293).

Senati seadusega 22. oktoobrist 1796 asutati tsensuuriametid Peterburis, Moskvas, Riias ja Odessas (Reimo 1997: 608). Tsensuuriameti ülesandeks oli trükilubade väljaandmine, sisseveetavate trükiste ning posti kaudu tellitavate ajalehtede ja ajakirjade kontroll. Tsensuurireeglite järgi pidid Tallinna kirjastajad hankima nüüd trükiload Riiast või Peterburist. Kuna mõlemad tsensuuriametid asusid kaugel, võttis lubade hankimine palju aega ning kirjastamisprotsess venis varasemast pikemaks. Vastavalt Paul I ukaasile 18. aprillist 1800 võis trükilubasid edaspidi saada ainult Peterburi tsensuuriametilt, millele hakkasid alluma kõik teised tsensorid (Polnoje sobranije 1830d: 133). Aktsidentstrükiste (leinajutlused, programmid, kavad, kõned), kalendrite ja ajalehtede jaoks võis trükiloa anda ka kubermanguvalitsus.

Siseriikliku trükitoodangu tõhusaks kontrolliks vähendati trükivõimalusi ja kehtestati sundeksemplari seadus. Katariina II ukaasiga 16. septembrist 1796 suleti kõik eratrükikojad. Venemaal ilmuvate trükiste registreerimiseks ning nendest ülevaate saamiseks kehtestati 1797. aasta 13. augustil sundeksemplari seadus, mille järgi trükikojad pidid saatma igast trükitud raamatust ühe eksemplari Peterburi Keiserliku Teaduste Akadeemia Raamatukogusse (Polnoje sobranije 1830b: 684).

Samaaegselt võeti kasutusele meetmed raamatukaubanduse ja raamatuturu kontrollimiseks. 1793. aastal keelati muude kaupade seas ka Prantsusmaal välja antud ajalehtede ja ajakirjade sissevedu (Reimo 2001: 295). 1798. aasta juunis loodi ühest-kahest ametnikust koosnevad tsensuuripunktid kõigis sadamates. Nende ülesandeks oli jälgida, „et laevadega sisse toodud teoseid nagu ajalehed ja ka muud [trükised], ei lastaks läbi ilma tsensori poolt läbi lugemata" (Reimo 1997: 609). Tallinnas sai tsensoriks juba varem sadamas raamatute läbivaatamisega tegelenud Reinhold von Richter. Eraldi ettekirjutusi Tallinna tsensorile ei olnud ette nähtud, ta pidi töötama Riia tsensuuriameti instruktsioonide järgi. Riiast anti Tallinna tsensorile ka teada, millised raamatud on keelatud ja millised mitte. Otsustada, mida keelata ja mida mitte, oli raske, tsensuuriametnikud küsisid nõu Peterburist ja jätsid raamatud kuni otsuse saamiseni tsensuuriametisse seisma. Aeganõudvate tsensuuriprotseduuride tõttu muutus keeruliseks raamatukaupmeeste olukord, kelle sissetulek hakkas tsensuuris seisvate ja läbivaatamist ootavate raamatupakkide tõttu kahanema. Klientuur vähenes ka seepärast, et enam ei olnud võimalik tellida kõiki soovitud raamatuid ja ajakirju.

1798. aasta jaanuaris jõudis Tallinna tsensorini Riia tsensuuri sekretäri parun von Bellingshauseni allkirja kandev nimekiri „Verzeichniß derjenigen Bücher die von Sr. Kaiser-

lichen Majestät hohen Conseil verboten werden", mis tunnistas keelatuks 142 põhiliselt Saksa linnades, Londonis, Viinis ja Königsbergis trükitud teost (Jürjo 2000: 39). Keelatud trükiste hulka kuulusid näiteks laia levikuga saksa ajakirjad Minerva ja Der Volksfreund, Berliini raamatukaupmehe ja kirjastaja Friedrich Nicolai välja antud sarja „Neue allgemeine deutsche Bibliothek" mõned köited, Prantsuse ajaloo aastaraamatud 1796. ja 1797. aasta kohta, J. W. Goethe romaan „Wilhelm Meisters Lehrjahre", M. C. Wielandi kogutud teoste paar köidet, Altonas 1797.aastal ilmunud Katariina II elulugu, Pariisis ilmuv entsüklopeediline ajakiri Magazin encyclopédique ou Journal des sciences, des lettres et des artes jt teosed. Allkirja nimestikuga tutvumise kohta on 1798. aasta veebruari esimesel poolel andnud Tallinna raamatukaupmehed ja -köitjad Peter Gottlieb Bornwasser, Johann Gerhard Dienes, Gottlieb Wilhelm Boldt, Heinrich Gabriel Berrgren ja Johann Samuel Boldt (Reimo 2001: 299). Järgmise saabunud korraldusega keelati Voltaire'i teosed.

Seadusega 16. augustist 1799 loodi Eestimaa kubermanguvalitsuse juures tsensori ametikoht (Polnoje sobranije 1830c: 621–622). Tsiviilkuberner Andreas Langell tegi kirjas Eesti- ja Liivimaa kindralkubernerile Ludwig Nagelile ettepaneku tsensoriks määrata sadamas tsensori ülesandeid täitev fiskaalkomissar Reinhold von Richter (EAA, f 291, n 10, s 42, l. 1–2).

6. aprillil 1799 sai tsiviilkuberner A. Langell kindralkubernerilt korralduse kontrollida ka raamatukauplusi ja raamatukogusid. Ülevaatuse pidid teostama õpetlased ja konsistooriumi ametnikud, kahtlased raamatud tuli konfiskeerida ning tsensuurile saata, „keelatud, riigile ja üldkehtivale korrale kahjulikud raamatud" tuli omanikelt ära võtta ning neilt järele uurida, millal ja kellelt nad need on saanud. Langell tegi kontrollimise ülesandeks konsistooriumi eesotsas seisvale Toomkiriku ülempastorile Philipp Christian Moierile, gümnaasiumi professorile Ferdinand Ludwig Hörschelmannile ning toomkooli professorile Carl Ludwig Carpovile. Pastor Moier saatis kirjad laiali ka kihelkondadesse, kust kõik kirikueestseisjad üksmeelselt teatasid, et nende kihelkonnas kahtlasi raamatuid ei leidu. Konsistooriumi haldusalas olevate raamatukogude kohta teatas Moier, et Toomkiriku raamatukogusse ei ole viimase 30 aasta jooksul rahapuudusel midagi uut muretsetud ning vanade raamatute hulgas keelatud raamatuid ei leidu. Rüütli- ja toomkooli raamatukogus ei leiduvat samuti keelatud raamatuid (EAA, f 29, n 7, s 21, l. 1, 10–15).

Ukaasiga 18. aprillist 1800 keelustati raamatute ja muusikaväljaannete sissevedu välismaalt täielikult. Järgnev korraldus 23. maist 1800 pani ka raamatukaupluste ja laenuraamatukogude tegevuse seisma. Kreisifiskaalidele anti käsk jälgida, „et [nende] raamatute müüki ja väljalaenamist enam ei toimuks, mis kõige kõrgemalt määratud tsensuuris läbi vaadatud ja heaks kiidetud ei ole, ja kus selliseid leitakse, peavad need kohe politseivõimude abiga pitseeritud saama" (Reimo 1997: 610). 1. juunil raporteeris tsensor Richter Bornwasseri, Dienesi ja ven-

dade Boldtide raamatupoodide ning Bornwasseri ja Dienesi laenuraamatukogude pitseerimisest (EAA, f 29, n 7, s 21, l. 23), sellele järgnes raamatunimestike koostamine ja nende läbivaatamine tsensuuri poolt. G. W. Boldti raamatupoes Tallinnas eraldati läbivaatamiseks 404 teost, mis edasiseks läbivaatuseks kappi lukustati, 82 teosega võis Boldt edasi kaubelda (Samas, l. 70–79). „Ohutud raamatud" olid koolides õppematerjalina kasutatavad antiikautorite teosed, loodusteaduse õpperaamatud, piiblid ja usuõpikud, enamus eestikeelseid kooliraamatuid ja vaimuliku sisuga teoseid. J. S. Boldti raamatupoes eraldati läbivaatamist vajavate raamatute hulka ka eestikeelset ilmaliku sisuga kirjandust: Friedrich Gustav Arveliuse „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat", luuleteosed „Üks Ennemuiste Luggu ühhe Warga peäle" ning „Üks hirmus, ja töest sündinud Luggu, ühhest Kornetist" ja Anton Heinrich Lücke katekismus. Boldt noorem võis kauplemist jätkata 24 eesti- ja saksakeelse õppe- ja vaimuliku raamatuga.

J. G. Dienesi laenuraamatukogu oli 1799. aastal antud komisjonile apteeker Karl Georg Raupachile Haapsalus. Sealne magistraat teatas tsiviilkuberner A. Langellile, et raamatud on kõik kohal, sest apteeker Raupach jäi haigeks ja suri enne, kui raamatukogu sai tegutsema hakata. 1799. aasta detsembris koostatud kataloog sisaldas 474 teost 636 köites (Reimo 2003: 121). Tsensor Richter koostas raamatukogu kohta kolm eraldi nimestikku: keelatud raamatud, sisu pärast keelatud raamatud ja kahtlased raamatud. Esimene nimestik sisaldas seitse raamatut, nende seas oli näiteks ka August von Kotzebue 1791. aastal Leipzigis ilmunud näidend „Das Kind der Liebe". Sisu pärast oli keelatud 36 raamatut, enamasti rüütli- ja röövliromaanid ning kummitus- ja nõidusjutud. Dienesi Tallinnas asuva raamatulao ning laenuraamatukogust järele jäänud raamatute kataloogi järgi kuulus Dienesile Tallinnas 742 raamatut 911 eksemplaris. Keelatud raamatuid võeti ära kolmteist, nende hulgas olid näiteks Johann Matthias Schröckhi „Allgemeine Weltgeschichte für Kinder" („Üldajalugu lastele") neljas köide, Johann Heinrich Voßi luuletuste kogu ja Johann Georg Krünitzi entsüklopeedia „Oekonomische-technologische Encyklopädie" 44. köide. Kauplemist lubati 142 raamatuga (Samas, l. 124). Dienesi juures olid tsensuuri silmis ohutud antiikautorite ladinakeelsed teosed (Cicero, Cornelius Nepos, Tacitus, Ovidius, Julius Caesar, Vergilius), aabitsad, katekismused, piibliraamatud ja keeleõpikud. Eestikeelseid raamatuid oli lubatute seas 12, peale vaimuliku sisuga teoste võis tsensuuri arvates kaubelda ka kokaraamatu ja Nicolai Hagemeisteri esmaabi õpetusega.

Bornwasseri raamatukaupluses tuli tsensoril kõige rohkem vaeva näha – oli ju tegemist Tallinna kõige suurema kauplusega. Eraldi nimestikud koostati laenuraamatukogu, raamatu- ja noodikaupluse ning Peterburist kaupmees Dittmarilt komisjonimüügile võetud raamatute kohta. Nimeliselt keelatud raamatuid võeti ära neli: Mirabeau' filosoofiaraamat „Système de la nature ou des loix du monde physique et du monde morale", Johann Heinrich Voßi luuletuste kogu, Saksa kirjanike sarja „Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter"

35. köide ja sarja „La bibliothèque bleue” esimene ja teine köide. Kahtlase sisuga väljaandeid kõrvaldati laenuraamatukogust 26 (Reimo 2001: 305–306). Nende puhul lisas tsensor Richter ka põhjendused. Näiteks 1786. aastal ilmunud teos „Der König auf Reisen oder Beobachtung über Völkerglück” näib ebasünnis olevat lehekülgede 233–235 tõttu, mis soovitavad piiramatut trükivabadust, ja teiste kohtade tõttu, kus kodanike omandiõigusest räägitakse”. 1784. aastal ilmunud raamat „Faustin oder das philosophische Jahrhundert” olevat algusest peale šokeeriva sisuga, romaani- ja jutustustesarja „Romantische Geschichten der Vorzeit” üheksas osa on aga rüütli- ja tondilugu ning kuulub seetõttu keelatud sisuga raamatute hulka.

Kontrolliti ka Rakvere laenuraamatukogu. Raamatukogude kontrollimise käigus märkas Riia tsensor Fjodor Tumanski ajalehes Dörptsche Zeitung avaldatud teadet, milles Rannu pastor Friedrich Samuel Seider palus tagastada laenuraamatukogust laenatud raamatud. Must-valgel olid kirjas raamatute pealkirjad ning üks neist, populaarse Saksa kirjaniku August Heinrich Julius Lafontaine’i romaan „Gewalt der Liebe” kuulus keelatud raamatute hulka. Koostati raamatute loetelu ning tsaari korraldusel tuli raamatud konfiskeerida ja hävitada. Pastor Seider saadeti karistuseks Siberisse, kust ta vabanes alles Aleksander I trooniletõusmisel (Jürjo 2011: 164–165).

Pärast Paul I surma Venemaa tsaariks saanud liberaalsemate vaadetega Aleksander I tühistas 31. märtsil 1801 raamatute ja nootide sisseveokeelu ning lubas korraldada trükitegevust 1796. aasta seaduste järgi. 1802. aastast alates võis jälle asutada eratrükikodasid. Samal aastal moodustati Eestis tsensuuriasutus (*Censur-Behörde*) Tartu ülikooli juurde, mis vaatas läbi ka eesti- ja lätikeelseid trükiluba ootavaid käsikirju (Jansen 2000: 44). Eeltsensuur anti politseivalitsuse võimkonda, tsensoritena kasutati rahvakoolide direktoreid. Vaimuliku sisuga raamatuid vaatasid läbi sinodi, Eestimaa kubermangus provintsiaalkonsistooriumi poolt määratud ametnikud. Tsensuuriametid ja tsensoripunktid linnades suleti, tsensuuri materjalid anti üle tsiviilkubernerile. 1804. aasta tsensuurimäärusega viidi tsensuur ülikoolide ja haridusministeeriumi alluvusse. Tsensuurikorraldus sellisel kujul jäi kehtima kuni uue seaduse väljatöötamiseni 1865. aastal.

Kirjandus

Jansen, Ea 2000. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri, nr 2, lk 42–60.

Jürjo, Indrek 2000. Raamatukaubandus Tallinnas valgustussajandil. – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri, nr 2, lk 20–41.

Jürjo, Indrek 2011. Lugemisseltsid Balti provintsides valgustusajal. – Indrek Jürjo, Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 144–177.

Polnoje Sobranije 1830a = Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года: [Собрание первое]. т. XXIII. С 1789 по 6 Ноября 1796. Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
Polnoje Sobranije 1830b = Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года: [Собрание первое]. т. XXIV. С 6 Ноября 1796 по 1789. Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
Polnoje Sobranije 1830c = Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года: [Собрание первое]. т. XXV. 1798–1799. Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
Polnoje Sobranije 1830d = Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года: [Собрание первое]. т. XXVI. 1800–1801. Санктпетербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.
Reimo, Tiiu 1997. Tsensuurist Eestis XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 605–613.
Reimo, Tiiu 2001. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: TPÜ kirjastus.
Reimo, Tiiu. 2003. Tsensor XVIII sajandi raamatukogus. Johann Gerhard Dienesi laenuraamatukogu. – Erik Teder (koost), Raamat on … Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh. III. Tallinn: [Tallinna Bibliofiilide Klubi], lk 119–128.

Õpetatud Eesti Selts hädas tsensor G. F. E. von Sahmeniga

F. R. Faehlmanni kaks kirja Liivimaa Provintsiaalkonsistooriumile[3]

Kristi Metste

Gottlieb Franz Emmanuel Sahmen. A. J. Klünderi lito. 1827–1828. Fotokoopia. EKLA, B-37-684

Nii nagu Vene keisririigi muudki eraisikud ja institutsioonid, ei saanud oma väljaandeid ilma tsensori loata üllitada ka Õpetatud Eesti Selts. Tsensuurile allusid nii selle saksakeelsed teaduslikud kui ka eestikeelsed väljaanded, nn rahvaraamatud. Olles 1843. aastal valitud ÕESi presidendiks, tuli tsensuuriametnikega suhelda ka Friedrich Robert Faehlmannil. Siinses kirjutises on vaatluse all küsimus, mis pakub huvi vähemasti kahest aspektist: 1) 19. sajandi esimese poole tsensuuripraktika üksikküsimusena, ja 2) detailina F. R. Faehlmanni biograafiast. Nimelt on Tartu ülikooli arstiteaduskonna professorist Gottlieb Franz Emmanuel Sahmenist (22. VII 1789 – 3. V 1848), kes oli aastail 1840–1847 ka Tartu Tsensuurikomitee liige, eesti- ja lätikeelsete raamatute tsensor (vt Sahmen), Faehlmanni senises retseptsioonis kujundatud tema peamine vaenlane (vt Talvik 1929: 35–38 jml; tema järel Suits 1984: 74–75; vt ka Metste 2009). Siin tutvustatavad dokumendid, mis pärinevad Eesti Ajalooarhiivist Tartus, loovad Sahmenist paljuski teistsuguse pildi, mille täpsem eritelu peab jääma edasise uurimistöö tarbeks. Tsensuuri seisukohalt näitavad dokumendid, millist täpsust nõudvate küsimustega tuli tsensuuriametnikul igapäevatöös tegeleda, kui seotud ta oma tegevuses oli eeskirjadest ja nõuetest, mis aga siiski ei saa välistada tema otsustuste subjektiivsust.

Vaatluse all on neli kirja: kaks Sahmeni kirja Faehlmannile, mõlemad 28. jaanuarist 1844 (EAA, f 2569, n 1, s 65, l. 364, 367–368) ja kaks Faehlmanni kirja Keiserlikule Liivimaa

3 Kirjutis on valminud projekti „F. R. Faehlmanni monograafia ning tema kirjavahetust ja teisi biograafilisi dokumente koondav teaduslik väljaanne „Teosed" IV (EKKM14-322) raames.

Evangeelsele Luterlikule Provintsiaalkonsistooriumile, esimene 28. jaanuarist, teine 1. veebruarist 1844 (EAA, f 2569, n 1, s 67, l. 49, 48–48p)[4]. Ehkki materjal ei ole ulatuslik, koorub siit välja põnev konflikt, väike draama, kui kujutleda inimesi kirjade taga.

1844. aasta 28. jaanuaril läkitas tsensor Sahmen Faehlmannile kirja, kust selgub, et vastavalt mitte väga ammu (*vor nicht langer Zeit*) välja antud korraldusele ei tohiks sõna *reformatsioon* tõlkida eesti keelde väljendiga *õige usu ülesvõtmine*. Nimetus *õigeusklik* (*rechtgläubig*) olevat nimelt omistatud valitsevale kirikule, mistõttu minevat see reformatsiooni kohta käiv väljend vastuollu valitseva kiriku nõudmistega. Sahmen mõistvat keelelisi põhjusi silmas pidades selle nõude kahtluse alla seadmist küll, ent ei saavat tsensorina küsimuse üle üksi otsustada – valitseva kiriku õigusi peavad tsensorid täpselt järgima! Ta oli otsustanud paluda tsensuurikomiteelt selles küsimuses selget seisukohta ja lubas Faehlmanni sellest kindlasti teavitada. (EAA, f 2569, n 1, s 65, l. 67–367p)

Küsimuses on nimelt ÕESi toimetusel ilmuv maarahva kalender, täpsemalt kalender 1844. aasta jaoks „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1844 Ajastaja päle, perran Issanda Jesusse Kristusse sündimist" (Dorpat: Schünmann, 1843) ja õigupoolest ainult märkimisväärsete sündmuste loend kohe kalendri algul „Mõnne sündinu asja mälletus ja arw". Muude oluliste sündmuste kõrval – maailma loomine, Jeesuse Kristuse ja keisrihärra Nikolai Pavlovitši sündimine, Tartu, Peterburi ja Võru linna ehitamine, Vene valitsuse algus jms – võime sealt lugeda, et „Lutterusse usso-parrandamisest" on 327 ajastaiga ja sellest „Kui Lutterusse usso ülleswõtminne Lihwlandimale tulli 322 ajastaiga". See ongi tüliküsimus.

Selle kohta, miks see küsimus üles kerkis just 1844. aasta jaanuaris, sellal kui kalender on trükiloa saanud juba 23. detsembril 1843, võib teha ainult oletusi. ÕES pidas oma aastakoosolekut tavaliselt iga aasta 18. jaanuaril. On võimalik, et 1844. aasta koosolekul, kus osalistel võis värskelt trükist ilmunud kalender olla silme ees, tõstatati ka küsimus Lutheri usu parandamisest. See väljend võis seltsi liikmeid ärritada ja ajendada Faehlmanni tsensor Sahmeniga ühendust võtma. Sahmeni kiri on otsekui vastus pooleli jäänud vaidlusele, võib-olla koguni kirjale, mille olemasolust pole aga praegu midagi teada.

Igal juhul näivad vaidlused tsensor Sahmeniga sõna *reformatsioon* tõlkimise üle eesti keelde olevat kestnud juba pikemat aega, kui uskuda Faehlmanni. Tema kirjad Liivimaa Provintsiaalkonsistooriumile toovad selles küsimuses rohkem selgust. Kuna tegemist on seni avaldamata ja tundmata kirjadega, olgu esimene neist, õieti selle tõlge eesti keelde,[5] siin tervikuna ära toodud. Kiri kõneleb ise enda eest.

4 Faehlmanni kirjade originaalid asuvad Läti Riiklikus Ajalooarhiivis. Väga suuri erinevusi neis mustanditega võrreldes ei ole.

5 Tõlkinud Kristi Metste, redigeerinud Siret Rutiku.

Keiserlikule Liivimaa Evangeelsele Luterlikule Provintsiaalkonsistooriumile
Õpetatud Eesti Seltsi nimel selle presidendi
alandlik ettepanek

Eestikeelse kalendri väljaandmisel on tsensor, härra riiginõunik von Sahmen korduvalt teinud takistusi, mis aga näivad liiga murettekitavad selleks, et Õpetatud Eesti Selts ei peaks vajalikuks neid auväärsele provintsiaalkonsistooriumile teatavaks teha.

Märkimisväärsete sündmuste kronoloogilises loendis oli Lutheri reformatsioon seniajani alati tõlgitud *Lutterusse õige usso ülleswõtmine*. Nii on Hupeli sõnaraamatus, nii on tallinnakeelses agendas, nii on kõigis eesti kalendrites. Juba 1841. aastal ei lubanud härra tsensor seda nimetust kasutada, vaid nõudis, et predikaat *õige* tuleb välja jätta. Kuigi 1843. aasta septembris lubas seesama härra tsensor kahes Tallinnas trükitud kalendris vana väljendit, tegi ta Õpetatud Eesti Seltsi toimetatud kalendri puhul siiski samu takistusi, põhjendades neid suuliselt sellega, et kuna predikaat *õige* „õige, tõeline, sirge"[6] sobib ainult riigikirikule, ei tohi tolereeritud kirik seda endale lubada. Härra tsensor osutas sealjuures 1842. aastal sobivaks arvatud versioonile *Lutterusse usso parrandamisest*. Sõnal *parrandama* on peale tähenduse *paremaks tegema*, *täiustama*[7] ka halb kõrvaltähendus *taastama*, *paikama*[8].

Juba eelmisel aastal torkas selline muudatus maarahvale silma ning paistis pastoritele kahtlane ja kahemõtteline. Kuna selline muudatus – nagu öeldud – kordub ainult Tartus ilmunud eesti kalendris, on ärevus suurenenud ja eesti seltsi presidendilt on selle kohta mitmel korral aru päritud, nimelt on mitmed maapastorid juhtinud tähelepanu sellele, et paljud koguduseliikmed on muudatust märganud ja pahameelt väljendanud, et nüüdsest peale nimetatakse nende usku halvas tähenduses.[9]

Kuna ei ole võimalik aimata, miks on maarahva häirimiseks üksnes Tartus väljaantava kalendri puhul tehtud selline erand, sellal kui väljend *õige usso ülleswõtmine* leidub Hupeli sõnaraamatus *p*. 131, eesti agendas *p*. 5, *p*. 60 *etc*., – senistes eesti kalendrites, isegi mõlemas Tallinnas trükitud sellesama tsensori tsenseeritud tänavuaastases kalendris – Õpetatud Eesti Selts aga ei soovi sellist uuendust enda peale võtta –, nii peab allakirjutanu kui president Õpetatud Eesti Seltsi nimel ja selle ülesandel oma kohuseks ühes vastava kalendri saatmisega esitada alandlikult järgnev palve:

Keiserlik Liivimaa Evangeelne Luterlik Provintsiaalkonsistoorium võiks küsimuse kaalumisele võtta ja sel kombel lahendada, et tavapärasele ja kiriklikult retsipeeritud väljendile „Lutteruse õige usso ülleswõtmine" Lutheri reformatsiooni vastena ka tõlgitud eesti rahvaraamatuis, meie kalendris ei hakkaks tsensuur tulevikus jälle vastu vaidlema.

Õpetatud Eesti Seltsi nimel ja ülesandel

Dr. Fr. R. Faehlmann,
praegune president

Tartu,
28. jaanuar
1844.

6 Faehlmann on andnud tõlkevasteteks saksa keeles *recht*, *wahr*, *gerade.*

7 Faehlmanni tõlkevasted *bessern, verbessern*.

8 Faehlmannil *ausbessern*, *flicken.*

9 Tõlke toimetaja Siret Rutiku arvas, et kuigi *ausbessern* võib tähendada mingis kontekstis ka korda seadmist, on siin mõeldud tõesti just mingi katkise asja äraparandamist, remontimist. Ilmselt see piltlik ettekujutus luteri usu kui katkise saapa parandamisest ajaski tookord maarahva naerma/nutma.

Kõnealune, tsensor Sahmeni ülalmainitud kirjaga ühel päeval kirjutatud kiri tundub olevat paberile pandud otse südametäiega. Faehlmanni väidete kontrollimisel selgus, et tõepoolest on Tallinna 1844. aasta kalendreis, nii Gresseli kui Lindforsi omas, kasutatud väljendit *Luteruse õige usk* (vt Hasselblatt 1843, Schüdlöffel 1843). ÕESi kalendrisarja uurimisel – alates 1837. aastast, mil pika ajalooga sarja hakkas välja andma Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet – selgus, et tähelepanuväärsete sündmuste loendis esinevad seal tõepoolest järjekindlalt kuni 1841. aasta kalendrini väljendid *Lutterusse õige usso ülleswõtmissest* ja *Kui Lutterusse õige usso ülleswõtminne Liwlandimale tulli*. – 1841. aasta kalender oli esimene, mis ilmus ÕESi toimetusel ja Sahmeni tsensoriloga. – 1842. aasta kalendris, vähemalt selles eksemplaris, mis oli digitaalselt kättesaadav[10], oluliste sündmuste loendit ei leidu. 1843. aasta kalendris on *Lutterusse usso-ülleswõtminne*, 1844. aasta kalendris *Lutterusse usso-parrandaminne* ja *Lutterusse usso ülleswõtminne*.

Sahmeni teine kiri Faehlmannile samast kuupäevast, 28. jaanuarist, annab teada, et tsensuurikomitee ongi otsustanud *õige usso ülleswõtmise* kasuks. Kirjasedelike on kirjutatud silmanähtavalt kiirustava käekirjaga ja kiirustamisest annab tunnistust ka kirja algus „Juhuks, kui Te võib-olla hiljem veel ühe kirja saate posti panna …". Võib oletada, et Faehlmann on Sahmeni mõjutamiseks võinud teda Provintsiaalkonsistooriumile kirjutamisega koguni ähvardada. Ehkki ÕES ja Faehlmann on tsensuurikomitees oma tahtmise saanud, ei ole kiri konsistooriumile siiski saatmata jäänud, nagu tõendab selle puhtand Läti Riiklikus Ajalooarhiivis (LRAA, f 233, n 3, s 2231, l. 7–8). Nüüd aga, pärast tsensuurikomitee soodsat otsust, on ÕES omakorda sunnitud saatma Provintsiaalkonsistooriumile täpsustava kirja. Selle on Faehlmann koostanud 1. veebruaril 1844 ja sellest võime lugeda: „Kõrgestiseatud Tsensuurikomitee koosolekul 28. jaanuari õhtul k. a esitati sõna „reformatsioon" versiooniks eesti keeles „õige usso ülleswõtmine", ja otsuse teatas tsensor, härra riiginõunik Sahmen kirja teel sõnadega, „et tsensuurikomitee otsustas *õige usso üleswõtmise* edaspidise lubamise kasuks". Eesti selts ei saanud jätta teie ettepanekule 28. jaanuarist k. a nr 30 täienduseks lisamata, et jätab täiesti teie otsustada, kas me tulevikus võime selle otsusega leppida." Hetkel on teadmata, missuguse ettepaneku provintsiaalkonsistoorium ÕESile tegi, vastav dokument ei ole siinkirjutajale silma puutunud. Igal juhul leiame ÕESi toimetatud 1845. aasta kalendri märkimisväärsete sündmuste hulgast jälle *Lutterusse <u>õige</u> ussu ülleswõtminne*. Nii jääb see kuni 1851. aasta kalendrini. 1852. aasta kalendrist leiame aga väljendid *Luteruse usso-oppuse parrandamisest* ja *Kui Lutteruse ussu ülleswõtmine Liiwlandimale tulli*. Seejärel aastatel 1853–1859 jällegi *Lutteruse õige ussu ülleswõtmisest* ja *Kui Lutteruse õige ussu*

10 Vt Grafo. Haruldasi trükiseid Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogu fondidest; http://www2.kirmus.ee/grafo/index.php?ID=584.

ülleswõtmine Liiwlandimale tulli. 1860. aastal on *Lutterus* muutunud *Luteriks*, aga *õige usu üleswõtmine* püsib.

Tsensor Sahmen, kelle hoolel oli eestikeelsete raamatute läbivaatamine kuni 1847. aasta suveni, oli niisiis omad vitsad saanud (vähemalt ÕESi kalendri osas). Tema järglane tsensoriametis oli 1848. aastast kuni 1851. aasta märtsini Tartu ülikooli kohtuarstiteaduse professor Guido Samson von Himmelstiern (Taev 1962: 10), kes pidas nähtavasti traditsioonist kinni. Pärast teda aga sai eestikeelsete raamatute tsensoriks Tartu gümnaasiumi õpetaja Carl Ferdinand Mickwitz, pärast seda, kui ta 16. märtsil 1851 oli valitud Tartu ülikooli eesti keele lektoriks. – Vastavalt 1850. aasta 19. juuli määrusele olid nimelt eesti- ja lätikeelse kirjanduse tsenseerijateks ette nähtud vastavate keelte lektorid Tartu ülikoolis.[11] – Lektor Mickwitzi kirjadest Tartu üksiktsensorile Johann de la Croix'le 18. ja 21. septembrist 1851 saame teada, et ta on Lindforsi, Laakmanni jt kalendrites 1852. aasta jaoks emendeerinud väljendi *õige-usso ülleswotmist* väljendiks *usso õppetusse parrandamist* (EAA, f 321, n 1, s 216, l. 153, 159). Kuidas aga Lutheri usuõpetuse parandamisest jälle sai Lutheri õige usu ülesvõtmine, ei taibanud siinkirjutaja, piirates oma uurimistööd Faehlmanni eluaastatega, õigel ajal selgitada.

Sõna *reformatsioon* tõlkimine eesti keelde ei ole pelgalt keeleküsimus. Kõigi aegade usuvaidluste keskne probleem on olnud küsimus õigest usust. Pole midagi imestada, et 1840. aastate usuvahetusliikumise ja selle tagajärgede tõttu hellaks muutunud[12] ning puhta ja õige eesti keele eest seisvatele ÕESi liikmetele, Faehlmann kaasa arvatud, mõjus tsensori tegevus mitte ainult keele-, vaid ka ususolkimisena, mida tuli iga hinna eest tõrjuda. Tegemist ei ole niisiis mitte isiksustevahelise konflikti, vaid palju põhimõttelisema küsimusega. Tsensor Sahmen ei esindanud siinses konfliktis mitte iseennast, vaid eeskirjadest kinni pidavat ametnikku. Hoopis omaette küsimus on, missugune siis ikkagi oleks olnud sõna *reformatsioon* täpne vaste tollases eesti keeles. 1844. aastal küllap samuti Sahmeni poolt tsenseeritud Pärnus ilmunud F. W. Bormi kalendris „Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1845 aasta peale ...", mille toimetaja oli Johann Heinrich Rosenplänter, seisab endiselt *Lutteruse usso-õppetuse parrandamisest*, väljend, mis ÕESi sekkumisel tõrjuti välja seltsi kalendreist.

Kirjandus

[Hasselblatt, Gustav (toim ?)] 1843. Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-ramat 1844 aasta peäle ... Tallinn: [J. H. Gressel].

Kreutzwaldi kv 1976 = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Tallinn: Eesti Raamat.

11 Eestikeelse kirjanduse tsensorite ja tsenseerimise kohta vt lähemalt Taev 1962.

12 Vt selle kohta nt Faehlmann Kreutzwaldile 10. VIII 1845 (Kreutzwaldi kv 1976: 113–114).

Metste, Kristi 2009. Miks Faehlmannist ei saanud arstiteaduskonna professorit? – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–340.
Sahmen, Gottlieb Franz Immanuel. – Wissenschaftsbeziehungen im 19. Jahrhundert zwischen Deutschland und Russland auf den Gebieten Chemie, Pharmazie und Medizin. Personendatenbank. Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig; http://drw.saw-leipzig.de/30882.html.
[Schüdlöffel, Gustav Heinrich (toim)] 1843. Eesti-ma rahwa Kalender, ehk Täht-Ramat 1844 aasta peäle ... Tallinn: [Lindforsi pär.]
Suits, Gustav 1984. Noor Kreutzwald. Toim H. Niit. Tallinn: Perioodika.
Taev, Karl 1962. Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870. – Töid filoloogia alalt. 1. (TRÜ Toimetised. Vihik 117.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 3–20.
Talvik, S[iegfried] 1929. F. R. Faehlmann kui inimene ja arst. – Friedr. Rob. Faehlmann'i album. Tartu: F. R. Faehlmann'i mälestuse jäädvustamise komitee kirjastus, lk 17–53.

Esitsensor Gustav Carl von Weismann ja „mustad kabinetid" impeeriumi tsensuurisüsteemis

Tõnu Tannberg

„Mustad kabinetid" töötasid Vene impeeriumis postkontorite juures (http://www.kommersant.ru/gallery/2684612#id=1127872; 23.03.2016)

Vene impeerium pakkus karjäärivõimalusi paljudele Balti kubermangudest pärit inimestele. Senises ajalookirjanduses on enim käsitlemist leidnud eelkõige baltisakslaste kaasamine impeeriumi sõjaväe- ja tsiviilteenistusse. Käesoleva ettekande eesmärk on kergitada pisut katet impeeriumi võimustruktuuri üsna varjatud tahu, nn mustade kabinettide tegevuselt, mille põhisisuks oli elanikkonna kirjavahetuse salajane läbivaatamine ehk perlustreerimine. Seda teemat on sobilik käsitleda kõnesolevas valdkonnas hiilgavat karjääri teinud Pärnust pärit esitsensori Gustav Carl von Weismanni eluloo näitel.

Põhimõisted ja ajalooline taust. Kirjavahetuse teke tõi kaasa ka korrespondentsi salajase läbivaatamise ilma saatja ja adressaadi loata ning kehtivat kirjasaladusealast seadusandlust eirates. Seda tegevust nimetataksegi perlustratsiooniks (lad k *perlustrare* – läbi vaatama, läbi uurima, põhjalikult vaatlema), mis selgepiirilisemalt kujunes Euroopas välja Prantsusmaal Louis XI (1423–1483) valitsemisajal ning muutus toimivaks riiklikuks süsteemiks kardinal hertsog Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585–1642) eestvedamisel. Ta viis 1628. aastal läbi postireformi, millega kohustati kirju saatma riikliku postiteenistuse kaudu ning ühtlasi seati tema nõudel ja kuninga heakskiidul Pariisi postkontoris sisse kirjade salajaseks läbivaatamiseks eraldi tuba, nn must kabinet (*Cabinet Noir*).

Prantsusmaa eeskujul tekkisid analoogilised „mustad kabinetid" teisteski riikides (näiteks Geheime Kabinets-Kanzelei Viinis) ning postisaadetiste perlustreerimisest sai hästihoitud saladus enamikus riikides. Ühtlasi arenes ka kirjasaladust kaitsev seadusandlus. Esimesed

kirjasaladust kaitsvad seadused võeti vastu juba 16. sajandil, kuid selgemalt kehtestati korrespondentsi privaatsuse nõue 18. sajandi lõpu postiseadustega Ameerika Ühendriikides (1782, 1792) ning oluliseks rajajooneks oli samuti Prantsuse revolutsiooni ajal vastu võetud inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon (1789). Seejärel sätestati konkreetsed karistused postisaladuse rikkumise eest enamiku riikide seadusandluses, korrespondentsi salajase avamise keeld lisati ka 1874. aastal Rahvusvahelise Postiliidu asutamisdokumentidesse (Kahn 1967).

Venemaal hakati korrespondentsi osaliselt perlustreerima 16. sajandil, kuid toimivaks süsteemiks kujunes see impeeriumi perioodil. Perlustreerimise loa andmine jäi algusest peale keisri(nna) eesõiguseks, sest ka Venemaal oli salajane kirjade avamine impeeriumi lõpuperioodil keelatud ja karistatav.

Senisest historiograafiast. „Mustade kabinettide" teema uurimine Vene impeeriumi ajaloo kontekstis oli pikka aega tabu ning esimesed arvestatavad käsitlused pärinevad alles 19. sajandi teisest poolest. Üks esimesi teaduslikke uurimusi oli Tartu ülikooli ajalooprofessori Alexander Brückneri publikatsioon kirjade perlustreerimisest keisrinna Katariina II valitsemisajal (Brückner 1873). Laiema avalikkuse ette tuli teema aga pärast „musta kabineti" töötaja Vladimir Krivoši (S. Maiski) mälestuste avaldamist Nõukogude Venemaal (Maiski 1918, 1922). Bolševike režiimi algusaastatel ilmus teisigi olulisi teemakohaseid publikatsioone (Kantor 1921, 1927).

Sisulisemalt on „mustade kabinettidega" tegelema hakatud alles viimasel paarikümnel aastal. Kõige põhjalikumalt on teemat Vene impeeriumi perioodi silmas pidades uurinud Peterburi ajaloolane Vladlen Izmozik. Viimase paarikümne aasta jooksul on temalt ilmunud arvukalt artikleid „mustade kabinettide" toimimise, rahastamise, isikkoosseisu jms kohta (Izmozik 1997, Izmozik 1998, 1999, 2000, 2002, 2005, 2007, 2008). Oma senise uurimistöö perlustratsiooni ja „mustade kabinettide" teemal on ta kokku võtnud vastses monograafias (Izmozik 2015). Aleksandr Smõkalini sulest on ilmunud eraldi monograafia kirjade perlustreerimise ja sõjatsensuuri kohta (Smõkalin 2008).

Lisaks on perlustreerimist käsitletud mitmes Vene keisririigi poliitilise politsei ja šifreerimise ajaloole pühendatud (Ruud ja Stepanov 2000, Lurje 1992, Peregudova 2013, Tšukarev 2005, Soboleva 2002, Rõbatšenok 2005) ning mõnes teiseski uurimuses (Tšernjajev 1976).

Eestikeelses teaduskirjanduses ei ole perlustreerimist sisuliselt käsitletud. Omaaegses ajakirjanduses leidub küll üksikuid sõnumeid teema kohta (Tallinna Teataja, 20.07.1913; Postimees, 6.07.1913; Järva Teataja, 22.08.1928). Äramärkimist aga väärib kindlasti S. Maiski mälestustekatke avaldamine 1989. aastal (Maiski 1989). Tõsisemalt on uuritud nõukogudeaegset korrespondentsi läbivaatamist julgeolekuorganite poolt (Saueauk 2014).

„Mustad kabinetid" Venemaal. Vene impeeriumis hakati kirju süstemaatiliselt avama keisrinna Elisabethi ja veelgi enam Katariina II valitsemisajal (Brückner 1873) ning järk-järgult loodi „mustad kabinetid" erinevates linnades. 19. sajandi lõpus töötasid need Peterburis, Moskvas, Varssavis, Harkovis, Vilniuses ja Tiflisis (Thbilisis). Baltikumis oli „must kabinet" olemas vaid lühikest aega 18. sajandi teisel poolel Riia postkontoris ja 1854. aastal Tauragės (praegu Leedu).

Kirjade avamisel juhinduti põhiosas poliitilise politsei järelevalve all olevate isikute nimekirjadest. Lisaks perlustreeriti loomulikult diplomaatilist posti, võimuladvikusse kuulunud inimeste kirju ja erakirjavahetust. Salajaste eeskirjade järgi ei tohtinud avada vaid valitseja ja siseministri kirjavahetust.

Perlustreerimine oli postidepartemangu vastutusalas (diplomaatiline post välisministeeriumi halduses) ning pärast 1881. aastat, mil postiametkond lülitati siseministeeriumi koosseisu, läks perlustreerimine siseministri otsealluvusse. Igapäevaselt juhtis perlustreerimist Peterburi postkontori direktor, 1886. aastast aga anti see valdkond välisajakirjanduse ja ajakirjade tsensuuri vanemtsensori juhtida. Temast sai ühtlasi Peterburi postkontori direktori asetäitja, kes oli aruandekohustuslik siseministri ees. Vanemtsensoritena, esiperlustraatoritena, olid kuni keisrivõimu kokkuvarisemiseni ametis aastatel 1886–1891 G. C. von Weismann, 1891–1914 Aleksandr Fomin ja 1914–1917 Mihhail Mardarjev.

Perlustreerimise tehnikad ja meetodid olid eripalgelised. S. Maiski on perlustratsiooni protsessi kirjeldanud järgmiselt: „Kirjade avamine toimus veel üsna hiljuti väikese luust noakese abil. Sellega avati ümbriku sobiv klapp – ülemine, alumine või üks külgmistest. Viimasel ajal toimus see auruga. Selleks oli valmistatud omapärane metallnõu, mille lael asuvast avakesest vuhises välja kuum aurujuga. Vesi hoiti nõus elektri abil pidevalt keevana. Perlustraator hoidis kirja vasaku käega niimoodi nõu kohal, et aur liimist jagu sai. Paremas käes oleva pika jämeda nõelaga (nagu daamide kübaratel) painutas ta klapi, mille avamine oli kõige lihtsam, mille servad olid vähem märkidega kinni kleebitud või pitseriga kaetud. Juhul, kui kirja polnud võimalik avada, tuli valmistada pitsat, et kiri pärast avamist uuesti pitseerida" (Maiski 1989: 84).

„Mustade kabinettide" töötajaid valiti hoolikalt, nad andsid eraldi vande ja kohustusid „mustade kabinettide" saladusi hoidma. Selle ameti pidamisel oli üsna oluline perekondlik järjepidevus. See aspekt tuleb esile ka G. C. von Weismanni perekonna puhul. „Mustad kabinetid" ja perlustreerimine olid Vene impeeriumis oluliseks mehhanismiks ühiskonna kontrollimisel.

G. C. von Weismann – impeeriumi esiperlustraator. 1837. aastal sündis Pärnus põlise postiametniku Weismanni perekonnas (isa Otto Carl, ema Louise Wilhelmine, neiupõlves Jacobi) poeg Carl Gustav, kes pärast kooli lõpetamist (1855) jätkas isa jälgedes postiametniku

Gustav Carl von Weismann abikaasa Agnes Wilhelminega (sünd Hamberg) (K. Ahmetžanova, Петербургский историк раскрыл тайну „черного кабинета". – Комсомольская Правда, 23.03.2016; http://m.spb.kp.ru/daily/26373/3254135/)

1857. aastal sai temast Peterburi postkontori juures asuva Peterburi välisperioodika tsensuuri võõrkeelte ametnik, 1871. aastal kolleegiumi assessoriks tõusnuna välisajalehtede ja ajakirjade tsensor ja 1874. aastal juba vanemtsensor. Nii oli temast saanud üks võtmefiguure impeeriumi kõige olulisemas, Peterburi postkontori juures tegutsenud „mustas kabinetis". 1879. aastal anti talle riiginõuniku auaste. Selleks ajaks ehtisid ta rinda juba Püha Anna 3. ja 2. järgu ning Püha Stanislavi 2. ja 1. järgu orden, lisaks Austria ja Preisi ordenid.

Weismanni hiilgava karjääri haripunkt saabus 1886. aastal, mil ta määrati Peterburi postkontori direktori asetäitjaks ehk impeeriumi esiperlustraatoriks. 1887. aastal annetati talle Püha Anna 1. järgu orden, kaks aasta hiljem sai temast salanõunik. Nii tõusis ta impeeriumi sotsiaalses hierarhias peaaegu absoluutsesse tippu. Salanõunik oli teenistusastmete tabeli III klassi teenistusaste, kuhu 19. sajandi lõpus kuulusid senaatorid, Riiginõukogu liikmed ja ministrite asetäitjad.

1891. aasta lõpus esitas Weismann tervislikel põhjustel avalduse erruminekuks, mis ka siseministri poolt rahuldati. Talle määrati 3310 rubla pensioni (poolteist korda suurem kui ametlik kuupalk). Weismann suri 1912. aastal ja on maetud Pärnusse (Izmozik 2005, 2015). Ta oli abielus Agnes Wilhelmine Hambergiga, nende peres oli kokku kuus last: kaks poega ja neli tütart.

Tähelepanuväärne on tõsiasi, et ka tema poeg Otto Carl von Weismann töötas Peterburi postkontori „mustas kabinetis", kordamata küll isa kiiret karjääriedu, ent tõustes siiski tegeliku riiginõuniku teenistusastmeni. Lisaks võttis G. C. von Weismann „musta kabinetti" tööle oma naise vennapoja Leopold Hambergi, kes tegeles perlustreerimisega kuni 1917. aasta märtsini. Hiljem töötas ta mitmetes nõukogude asutustes, kuid 1929. aastal arreteeriti endiste „mustade

kabinettide" töötajate süüasjas ja saadeti järgmisel aastal laagrisse, kus tema jäljed kaovad (Izmozik 2015: 371–374).

„Mustade kabinettide" tegevus lõpetati Venemaal sisuliselt pärast keisrivõimu kukutamist veebruari lõpus – märtsi alguses 1917. aastal. Ametlikult lõpetati välisajalehtede ja ajakirjade tsensuur Ajutise Valitsuse posti ja telegraafi ministeeriumi käskkirjaga 10. juulil 1917. aastal.

Kirjandus

Brückner 1873 = Брикнер, Александр. Вскрытие чужих писем при Екатерине II. – Русская старина, № 1, с. 75–84.

Izmozik 1998 = Измозик, Владлен. Российские чиновники „черных кабинетов" в начале XX в. – Россия в XIX–XX вв.: сборник статей к 70-летию со дня рождения Рафаила Шоломовича Ганелина. Санкт-Петербург: Буланин, с. 218–225.

Izmozik 1999 = Измозик, Владлен. Из истории „черных кабинетов" в России. – Исторические чтения на Лубянке: 1998 год: российские спецслужбы на переломе эпох, конец XIX в. – 1922 год. Москва: Великий Новгород, с. 42–47.

Izmozik 2000 = Измозик, Владлен. Черный кабинет: к истории перлюстрации в России. – Родина, № 10, с. 48–54.

Izmozik 2002 = Измозик, Владлен. „Черные кабинеты" в России (XVIII – начало XX вв.). – Жандармы России: политический розыск в России XV–XX век. Сост. В. С. Измозик. Санкт-Петербург: Нева; Москва: ОЛМА-ПРЕСС, с. 333–354.

Izmozik 2005 = Измозик, Владлен. Семья Вейсманов на службе в почтовом ведомстве. – Из глубины времен. Вып. 13. Санкт-Петербург, с. 305–312.

Izmozik 2007 = Измозик, Владлен. Финансовое обеспечение службы перлюстрации в России до 1917 г. – Цензура в России: история и современность: сборник научных трудов. Вып. 3. Санкт-Петербург: [Российская национальная библиотека], с. 133–141.

Izmozik 2008 = Измозик, Владлен. Служба перлюстрации и вольная русская печать, середина XIX–1917 г. – Цензура в России: история и современность: сборник научных трудов. Вып. 4. Санкт-Петербург: [Российская национальная библиотека], с. 117–124.

Izmozik 2015 = Измозик, Владлен. „Черные кабинеты": история российской перлюстрации. XVIII – начало XX века. Москва: Новое литературное обозрение.

Izmozik 1997 = Измозик, Владлен. А. Д. Фомин и М. Г. Мардарьев: к истории „черных кабинетов" в России, конец XIX – начало XX вв. – Из глубины времен. Вып. 9. Санкт-Петербург, с. 59–65.

Kahn 1967 = Kahn, David. The Codebreakers: The Story of Secret Writing. New York: Macmillan.

Kantor 1921 = Кантор, Рувим. Работа „черных кабинетов". – Красный командир, № 23, с. 24–25.

Kantor 1927 = Кантор, Рувим. К истории „черных кабинетов". – Каторга и ссылка, № 8 (37), с. 90–99.

Lurje 1992 = Лурье, Феликс. Полицейские и провокаторы. Политический сыск в России. Санкт-Петербург: Час Пик.
Maiski 1918 = Майский, С. Черный кабинет. Из воспоминаний бывшего цензора. – Былое, № 7, с. 185–197.
Maiski 1922 = Майский, С. Черный кабинет. Из воспоминаний бывшего цензора. Пг.: Былое.
Maiski, S. 1989. Must kabinet. Endise tsensori mälestustest. – Kleio. Teaduslik populaarne ajaloo almanahh. 2. Tartu, lk 83–89.
Peregudova 2013 = Перегудова, Зинаида. Политический сыск России (1880–1917). Москва: РОССПЭН.
Ruud, Charles A., Sergei A. Stepanov 2005. Fontanka 16: tsaaride salapolitsei. Tallinn: Tänapäev.
Rõbatšenok 2003 = Рыбаченок, Ирина. Такие разные ключи: шифровальная экспедиция МИД. – Родина, № 9, с. 54–56.
Saueauk, Meelis. 2014. „Salajane kontroll". Sõnumisaladuse rikkumisest Nõukogude Liidus ja Eesti NSV-s. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2014, nr 4, lk 50–69.
Smõkalin 2008 = Смыкалин, Александр. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс.
Soboleva 2002 = Соболева, Татьяна. История шифровального дела в России. Москва: ОЛМА-Пресс, с. 108–152, 267–311.
Tšernjajev 1976 = Черняев, Владимир. К изучению эпистолярных источников начала XX в. (Контроль почтовой переписки). – Проблемы отечественной истории: сб. статей аспирантов и соискателей. Ч. 1. Москва, Ленинград, с. 134–155.
Tšukarev 2005 = Чукарев, Андрей. Тайная полиция России 1825–1855 гг. Москва: Кучково поле.

Vene tsensuuriseadustest ja tsensoritest ning eesti (aja)kirjandusest Jannseni(te) ja Jakobsoni päevil

Malle Salupere

Baltikumi liitmine Vene keisririigiga tõi kaasa paljukäsitletud Balti erikorra, kus praktiliselt kuni venestusajani säilisid rootsiaegsed seadused ning valitseva saksa eliidi privileegid ja korraldused. Teatud valdkondades kehtisid siiski ühtsed üleriigilised seadused, üks neist oli trükindus koos tsensuuriga. Just see viimane komponent vaimse kultuuri ja ühiskondliku mõtte arengute mõistmiseks on meil üsna läbi töötamata.

Eesti ärkamisaja uurijad Hans Kruusist Mart Laarini on viidanud ja refereerinud hulgaliselt kohalikku arhiivimaterjali ja trükiseid, kuid peale Sergei Issakovi pole peaaegu keegi kasutanud Venemaa arhiive ja raamatukogusid. Kõige rohkem on Eesti uurijate tähelepanu jagunud 19. sajandi teisele poolele, mille peamised käsitlejad on olnud Jaan Depman, S. Issakov ning Karl Taev. Esimesed kaks on töötanud Peterburi arhiivides, ainsana paistab pikemate ja üldistavate töödega silma Issakov (Issakov 1961, 1971, 1983), kes on järgnevate uurijate jaoks hulga vihjeid ja teemasid lahti rääkinud, pole aga seni leidnud järgijaid. K. Taevi kirjeldavad uurimused (Taev 1952, 1956, 1963) tuginevad eranditult materjalidele kohaliku Tartu tsensori arhiivis, piirdudes perioodiga kuni aastani 1869, mil eestikeelsete trükiste tsensuur viidi üle Riiga. Tema on ka spetsiaalselt vaadelnud „reaktsionäär" Johann Voldemar Jannseni ahistamist ning on andnud ülevaate uue tsensuuriseaduse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870 (Taev 1957, 1962). Endiselt tuleb nõustuda Ea Janseni tõdemusega sajandivahetusel, et „Eestis

Malle Salupere, Tõnu Tannberg, Heino Mardiste. Alar Madissoni fotod. EKLA

puuduvad seni suuremad ja üldistavamat laadi käsitlused, mis suudaksid anda tervikpildi tsensuurist kui süsteemist ja selle mõjust Eesti kirjasõnale eri ajaloojärkudel" (Jansen 2000: 43–44).

Tsensuuri uurimisel oleks võimalik ammutada tugisõrestikku vastavatest uurimustest Venemaal, kus see teema on just viimastel aastatel aktualiseerunud. On ilmunud hulk kogumikke ja monograafiaid. Näiteks võib tuua üht viljakamat 19. ja 20. sajandi alguse tsensuuriajaloo uurijat Natalja Patruševat Venemaa Rahvusraamatukogust, kelle tööde hulgas on mahukad tsensuurimonograafiad (Patruševa 2011a, 2011b, 2014). Sama autori kaastoimetamisel on ilmunud tsensorite biobibliograafiline teatmik (Tsenzorõ 2013). Väga huvitavad materjalid detailse bibliograafiaga leiduvad kogumikus „Ajaloolane, dokument, tsensuur" (Istorik 2015).

Keskasutuste arhiivid Peterburis ja Moskvas sisaldavad hulgaliselt vastuseid küsimustele, mida on kohapeal püütud lahendada oletustega. Kaks teaberikkamat ja mahukamat toimikut Venemaa Riiklikus Ajalooarhiivis (VRAA) Peterburis on Eesti Postimehe toimik aastatest 1863–1887 ning Sakala toimik. Esimesest selgub näiteks, mis põhjustas meie uurijaid segadusse viinud Trükiasjade Peavalitsuse päringu Eesti Postimehe programmi ja lisalehtede asjus (Paatsi 2014: 486). Seoses ümberkorraldustega 1865. aasta tsensuuriseaduse rakendamisel ja tsensuuri üleviimisel Riiga märkasid agarad Peterburi bürokraadid, et Eesti Postimehe mitu numbrit on lubanud trükki tsensor Mihkel (Mihhail) Suigusaar, ehkki ta oli kõigest allkirjaõiguseta tsensoriabiline. Samuti tekitas küsimusi lehe kujundus, erinevad päisepildid, Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50. aastapäeva tähistav juubelileht roosal paberil (Eesti Postimees 1869, nr. 13), lisalehed. 28. mail kästi Tartu tsensoril viivitamatult astuda samme, et lehe kujundus ja lisad oleksid kooskõlas kinnitatud programmiga. Sellele järgnes Riia tsensori Joseph Maximilian Grödingeri pikk seletuskiri, trükkal Heinrich Laakmanni selgitus ja 1863. aastal kinnitatud programm, kus on ka lisad nimetatud (VRAA, f 776, n 3, s 515, l. 12, 13, 27–30). Samas leidub ka mitmeid Georg Julius von Schultz-Bertrami kirju, osalt vigases vene, osalt prantsuse keeles, mis näitavad, et ta eriti esialgu võttis oma järelvalvetsensori rolli väga tõsiselt. Sellega on seotud ka tema hoiatuskiri Jannsenile 18. märtsist 1870 (Salupere 2006: 209–225; 341–347) oma otseste ähvarduste ja impeeriumi poliitika selgitustega, mis saigi Jannseni meelemuutuse ja Jakobsoni kaastööst loobumise tegelikuks põhjuseks – kolmveerand aastat enne väidetavat kokkulepet sakslastega.

Schultz-Bertrami kirjaga samaaegne Peterburi päevalehe Весть (Sõnum) esilehe artikkel „По поводу нападок на остзейцев" (see oli seotud palju kirgi kütnud rüütelkondade palvekirjaga keisrile) sunnib vägisi tõmbama paralleele tänapäevaga. Tsiteerin katkendit kaaskirjast palvekirja täisteksti publikatsioonile: „Kust siis tuleb see kisa-kära ja isamaaliste tunnete tulv? Provintsi eripära on puhutud riiklikuks ohuks, ühiskondlikku arvamust ässitatakse nende vastu ja vaat et kutsutakse ristisõtta „saksa parunite" vastu. … Aga kas võib pidada patriootiliseks

seda lakkamatut kirgede kütmist, seda ühiskondliku mõtte pidevat häirimist, üleskutset vihkamisele ja rahvuslikule antagonismile? Selle asemel et kõik ühiskondlikud jõud, eriti selle intelligentsem osa, ühendada ning suunata ühisele eesmärgile – isamaa heaolule, selline taktika lahutab, ärritab, sünnitab pahatahtlikkust ja ohutunnet seal, kus nende olemasolu miski ei õigusta. Aga sellisest lõhestumisest jääb vähe maad poliitilise separatismi ideeni, mida Läänemereprovintsides pole olnud ja mille vastu väidetavalt on suunatud kogu pseudopatriootlik kära" (Весть 1870, 17. III). Muide, kuu aega hiljem lõpetas Весть ilmumise „omal initsiatiivil".

Kui Schultz-Bertram 1875. aastal suri, oldi Trükiasjade Peavalitsuses aastail 1875–1882 eesti trükisõna hindamisel sunnitud arvestama Riia suhteliselt eestimeelseid tsensoriabilisi M. Suigusaart ja talle järgnenud Peeter Metsa. Ametlikult polnud Suigusaar ja Mets Riias täistsensorid ega tohtinud trükilubasid allkirjastada, nii pole nad kajastatud ka tsensorite biobibliograafilises teatmikus (Tsenzorõ 2013). Tsensori kogusissetulek oli 2000, abilisel 1200 rubla, täiendavad mittekoosseisulised abilised töötasid tühise tasu eest – 300 rbl aastas. Nende koormus ja vastutus olid vahest koguni suuremad kui saksa- ja venekeelsetel päristsensoritel. Sellesse ametisse kinnitati Riia vaimuliku seminari preestrid-õpetajad – lätlane Andrians Ruperts ja eestlane Suigusaar. Viimane oli üsna eestimeelne, intelligentne ja esialgu küllalt vabameelne, kuid pidevate kaebuste peale seletuskirjade kirjutamine tegi ta peagi vahest ülearu ettevaatlikuks.

Sakala toimik (279 lehte) VRAAs annab selge vastuse küsimusele, kes oli ajalehe ajutise sulgemise taga. Siit leiame krahv Paul Demetrius Kotzebue kaebuse Varssavist 21. aprillil 1879 uuele siseministrile Lev Makovile Sakala kahjuliku suuna üle (ajalehte toimetab „keegi Jakobson"), mispeale juba 28. aprillil järgnes ministri käskkiri sulgeda väljaanne 8 kuuks – see oli tema võimupiiri maksimum. Tagajärjetuks jäi Kotzebue uus kiri 18. detsembrist 1879 samale ministrile lootuses, et sõber talle kui Eestimaa suurimale maaomanikule, kes esines ka kõigi ülejäänute nimel, seegi kord vastu tuleb ning kahjuliku lehe taaslubamise asemel selle alatiseks keelab. Lisatud on superintendent Ernst Wilhelm Woldemar Schultzi kiri samal teemal (VRAA, f 776, n 6, s 301, l. 28, 30, 71–76).

Lõpetuseks veel paar näidet tsensorite tegevusest. Esimene on Koidula ajaloolise jutustuse „Martiniiko ja Korsika" keelustamine. Sellenimeline raamatuke ilmus 1874. aastal, kuid see sisaldab juba 1869. aastal Laakmanni juures trükitud sissejuhatava osa, mis oli jäänud järge ootama. Koidula kirjutas jutustuse lõpuni esimesel aastal Kroonlinnas, saatis sügise hakul suurte lootustega Riiga ja sai Suigusaarelt 4. oktoobril kirja sõnumiga, et see töö „peab saama kogoniste ära keeletud. Nüüd jo on niisugune aeg, et wäga kardetakse Republikaanlasi ja Demokraatlasi ja kõige enam weel niisugusid Eestlaste hulgast." Suigusaar palus nõu, et kui

ta ametlikult ära keelab, tuleb käsikiri konfiskeerida, aga ta võib selle ka tagasi saata (EKLA, f 59, m 5:13, l. 1). Koidula tahtis teada, mis on tema jutus eeskirjadevastane. Pärast korduvaid järelepärimisi kirjutas Suigusaar 29. novembril 1873: „Aulik proua Mihkelson! Mul on wäga kahju, et ma Teie kallist tööd olen nii kaua kinni pidanud. Aga olete Teie sija ajani kannatanud, siis, olge head. kannatage ikka weel. Teie auuväärt töö „Martiniiko ja Korsiko" ei peaks mitte trükkimata jääma. … niisuguse raamatu, kui tema sisu, nii ka koore poolest, saawad kõik hea meelega wastu võtma ja Teile niisuguse ande eest suurt au ja tänu andma. Mina ei taha tema trükkimata jagu oma sulega ära solkida ja seepärast saadan teda Teie oma kätte tagasi selle palumisega teda nii ümber teha, et temas saaks wähem ja kergemaste kõneldud – rahwa õigustest, tema nõudmistest ja pahast meelest nende wastu, kes temale ülekohut teewad – ühelt poolt – ja kuningate, kuningan[n]ade, aadelite ja ministrite ülekohtustest, sandist, ropust elust jne?. – teiselt poolt. Wõite isegi arwata, et see paljalt minu tahtmine ei ole" (EKLA, f 59, m 3:4, l. 1–1p). Koidula on 20. detsembril kirjas Jannsenile seda kommenteerinud: „Kui Sa nääksid, mis esimistest lehtedest [on] seisma jäänud? Kolm rida kolm kord kolmkümnest! … Se[e] kallis wend ei tunne histooriat mitte märki! Mis asjast siis selleaegses Prantsuse histoorias võib muidu rääkida? … Ja minu waewaline töö päälegi! … Wõtku neid tont oma tühja hirmuga!" (EKLA, f 48, m 2:9, l. 43p–44). Veidi varem on ta seda keelamist kaevanud nii Soome sõbrale Antti Almbergile kui ka „taadikesele" Wilhelm Schottile Berliinis. Suigusaare teine kiri välistas terve mõistuse võimalused. Paistab, et autor jättiski asja sinnapaika, ka käsikirja saatus on teadmata, kuid Koidula teoste väljaande koostaja Jaan Bergmann on kirjutanud: „„Martiniiko ja Korsika" on ilmunud, aga kui palju esialgsel kujul, ei tea mina; ühte osa zenseeritud käsikirja olen ma näinud ja selle pääle oli õige ohtrasti punast tinti kulutatud" (Bergmann 1908: 188). Praegu teadaolevate Koidula käsikirjade hulgas seda punasega „kaunistatud" käsikirja ei ole. Nii osutub, et Suigusaar oleks teinud järelpõlvedele teene, kui oleks selle, vastavalt tsensuurireeglitele, jätnud tsensuuriarhiivi. Nõue kõik ümber teha, oli nagunii teostamatu.

Ilmunud osa kujutab vaid sissejuhatust Koidula tõenäoliselt kõige pikemasse ja poliitiliselt atraktiivsesse teosesse, mille läbivaks teemaks pidi olema Korsikal sündinud Napoleon Bonaparte'i ja tema esimese, talle surmani truuks jäänud naise, Martiniiko saarel sündinud ja kasvanud Josephine'i armastus Prantsuse revolutsiooni sündmuste keerises. Meieni jõudnud osas peategelased veel ei kohtu, lugu lõpeb kuninga vangistamisega revolutsiooni teisel päeval.

Ilmekas näide tsaristliku ja nõukoguliku tsensuuri haakumisest on Friedrich Reinhold Kreutzwaldi vähetuntud väljaastumine Jannseni kaitseks Dörptsche Zeitungis. Selle avaldamisel eesti keeles on tõlkes vahele jäetud veerand artiklit Lauluisa kohta harjumatult positiivse ülevaatega Jannsenist (Kreutzwald 1953: 383–385). Kirjas Koidulale 19. maist 1868 on ta kurtnud, et tsensor tema artiklist „kuus kõige magusamat suutäit" maha tõmmanud (Kreutzwaldi

kv 1962: 183). Artiklis ründab Kreutzwald pastor Woldemar Adolf Hansenit Vanemuise Seltsi ja Eesti Postimehe toimetaja Jannseni „nooreestluse" juhiks tembeldamise eest. Tsiteerime 1953. aastal tõlkimata jäetud ehk nõukogude tsensuuri silmis Jannseni kui kodanlik-klerikaalse reaktsionääri kuvandile mittevastavat lõiku: „Vanemuise seltsi president on muidugi Eesti Postimehe redaktor, härra Jannsen. Kes aga selle tegusa mehe ligi 30-aastast tegevust tunneb, peaks ka teadma, et ta pole mingi ässitaja, vaid on omale eluülesandeks teinud, jõudumööda tööd teha eesti rahva intellektuaalse ja moraalse harimise põllul. Ta oli juba oma varasemas ametis, kooliõpetajana, ametitöö kõrval avaldanud vaimulikke laule, hingekosutuseks mõeldud raamatuid ja meelelahutuskirjandust, kuni ta viimastel aastatel nädalalehtede, esialgu Pärnu ja siis Eesti Postimehe toimetamise kaudu oma tõelisse sõiduvette sattus ja on viimatimainitud lehe laia leviku kaudu lõpmatult palju eesti rahva tsiviliseerimise heaks teinud ning tarmukalt selles vaimus edasi töötab. Harukordne, loomulik anne, koos terava pilgu, huumori ja naljasoonega tõstavad tema loomingu märgatavalt üle tavalise taseme, kusjuures me peame vaid kahetsusega tõdema, et tal pole küllalt julgust ja otsustavust, et lahti öelda mustakuubede mõjust ning eesti keelt genuiinsel viisil tarvitada" (Kreutzwald 1868). Kreutzwald oli kirglik uue kirjaviisi pooldaja; ka Jannsen oli veendunud selle peatses võidulepääsus, kuid kartis järsu ülemineku korral tellijate arvu vähenemist.

Kirjandus

Bergmann, Jaan 1908. Koidula kirjad. – Eesti Kirjandus, nr 5, lk 185–188.

Issakov 1961 = Исаков, Сергей. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов. Ученые записки Тартуского Государственного Униврситета, вып. 107. Тарту: Тартуский Государственный Университет.

Issakov, Sergei 1971. Tsaarivalitsuse tsensuuripoliitikast eesti ajakirjanduse suhtes 19. sajandi teisel poolel. – Läbi kahe sajandi. Koost J. Peegel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 108–140.

Issakov, Sergei 1983. Eesti kultuuriloo ainestik Leningradi arhiivides. – Sergei Issakov, Arhiivide peidikuist. Tallinn: Eesti Raamat, lk 5–40, 42–59.

Istorik 2015 = Историк, документ, цензура. Источниковедческие и историографические аспекты изучения истории отечественной и зарубежной периодики. Сборник статей к 60-летию со дня рождения доктора исторических наук Валерия Федоровича Блохина. Санкт-Петербург – Брянск.

Jansen, Ea 2000. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri, nr 2, lk 42–60.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1868. Zur Ehrenrettung eines Verunglimpften. – Dörptsche Zeitung, 11.05., nr 109.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953. Ühe laimatu au kaitseks. – Friedrich Reinhold Kreutzwald, Maailm ja mõnda. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 383–385.

Kreutzwaldi kv 1962 = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
Paatsi, Vello 2014. Kui Liivimaa ajakirjandust tsenseeriti Riias. – Keel ja Kirjandus, nr 4, l k 485–489.
Patruševa 2011a = Патрушева, Наталья (сост.). Периодическая печать и цензура Российской империи в 1865–1905 гг. Система административных взысканий. Справочное издание. Санкт-Петербург: Нестор-История.
Patruševa 2011b = Патрушева, Наталья. Цензор в государственной системе дореволюционной России (вторая половина XIX – начало XX века). Санкт-Петербург: Северная звезда.
Patruševa 2014. = Патрушева, Наталья. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Санкт-Петербург.
Salupere, Malle 2006. Postipapa. Mitmes peeglis, mitmes rollis. Tallinn: Tänapäev.
Taev, Karl 1952. Kreutzwaldi „Kalevipoeg" ja tsaristlik tsensor. – Looming, nr 1, lk 111–121.
Taev, Karl 1956. Mõningate C. R. Jakobsoni teoste tsenseerimisest. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. 3 (TRÜ Toimetised. Vihik 43.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 114–135.
Taev, Karl 1957. J. W. Jannsen tsensori kitsas väravas. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. 4. (TRÜ Toimetised. Vihik 51.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 81–101.
Taev, Karl 1962. Venemaa tsensuuriseadusandluse administratiivsest rakendamisest Baltimaadel 1850–1870. – Töid filoloogia alalt. 1. (TRÜ Toimetised. Vihik 117.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 3–20.
Taev, Karl 1963. Eesti kirjandus tsaristliku tsensori kammitsas 1850–1870. Dissertatsioon filoloogiateaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder. Masinakiri. Tartu.
Tsenzorõ 2013 = Цензоры Российской империи. Конец XVIII – начало XIX века. Биобиблиографический справочник. Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека.

Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917

Vello Paatsi

XX sajandil töötas sõjatsensuur esmakordselt Läänemere kubermangudes Vene-Jaapani sõja ajal aastail 1904–1905, juhindudes üheteistpunktilistest reeglitest, mis keskendusid eelkõige ajakirjanduses avaldatava teabe keelustamisele armee ja laevastiku tegevuse kohta (LRAA, f 11, n 3, s 7, l. 10–11p).

19. juulil 1914[13] kuulutas Saksamaa Venemaale sõja. Järgmisel päeval allkirjastas Nikolai II ukaasi valitsevale senatile, milles teatati sõjatsensuuri kehtestamisest ja avaldati selle ajutine seadlus (Vremennoje …1914). Sõjatsensuuri üldisem eesmärk oli takistada Venemaa välispoliitika, relvajõudude, kaitserajatiste ja muud maa kaitsevõimet puudutava teabe sattumist trükisõnasse, levikut posti- ja telegraafi teel ning avalike koosolekute kaudu, mis võisid kahjustada impeeriumi sõjalisi huve ja olla kasulikud vaenlastele. Sõjatsensuuri kontrollile, mida asusid juhtima sõjaväeametkonnad, allutati kogu trükisõna, joonistused, fotod, kirjavahetus, telegrammid ja avalike esinemiste tekstid. Sõjatsensuuri võimupiirkonda ei kuulunud küll valitsus- ja teadusväljaanded, tsaariperekonna, sõjavägede ülemjuhataja ja armeejuhtide kirjavahetus ning telegrammid. Sõjatsensuur kehtestati sõjatandril täies mahus ja väljaspool seda osaliselt ning kolmeastmelisena: peakomisjon, kohalikud komisjonid ja sõjatsensorid.

Sõjatsensuur korrespondentsi läbi vaatamas. Illustratsioon ajakirjast Природа и люди 28. mai 1915; https://ru.wikipedia.org/wiki/Цензура в Российской империи (14.03.2016)

13 Kõik kuupäevad on vana kalendri järgi.

Sõjatsensuuri juhtisid-korraldasid sõjatandril sõjavägede ülemjuhataja, armee, laevastiku ja sõjaväeringkondade juhid koos staapide vastavate osakondadega. Kohtadel täitsid sõjatsensuuri nõudeid tsensorid. Ajutine seadus sätestas sõjatsensuuri kohustused, trükikodade ja litograafiaasutuste avamise ja töö põhimõtted jm. Posti- ja telegraafiasutustes oli sõjatsensorite ülesanne kontrollida kirjavahetust, telegramme, välismaist perioodikat, panderolle trükisõnaga (vajadusel konfiskeerida või hävitada saadetis). Kõik avalike esinemiste tekstid vaatas läbi sõjatsensor. Kui kõneleja kaldus lubatud tekstist kõrvale, pidi politsei koosoleku lõpetama. Sõjatsensuuri loata ajakirjanduses avaldatud teateid, mis kahjustasid Venemaa julgeolekut, relvajõude või sõjalisi kaitserajatisi, võis süüdlasele kaasa tuua trahvi 100−20 000 rublani või vanglakaristuse ühest kuust aastani. Vastutus sõjatsensuuri rikkumiste eest lasus perioodikaväljaannete puhul toimetajatel. Sellest seadlusest saigi sõjatsensuuri alusdokument, ent seda asus kohe täiendama siseminister N. Maklakov, seejärel sõjaväeringkondade, rinnete, armeede juhid ja nende staapide osakonnad (LRAA, f 50, n 4, s 73, l. 8−9; f 51, n 4, s 31, l. 60−61, 100–103; f 50, n 4, s 85, l. 21–26).

Sõja algul allutati Kuramaa ja Riia linn koos maakonnaga Daugavpilsi (Dvinski) sõjaväeringkonnale, ülejäänud Liivi- ja Eestimaa kuulus Peterburi sõjaväeringkonda. Nii Tallinna kui ka Daugavpilsi kindluse piirkond moodustas omaette üksuse, mida juhtisid nende kindluste komandandid. Tallinna merekindluse komandandile A. Gerassimovile allus ka kogu Eesti- ja Liivimaa, välja arvatud Riia linn ja maakond. 1914. aasta novembris määrati Daugavpilsi sõjaväeringkonda ametisse kindralleitnant P. Kurlov, kelle korraldada jäi kogu tsiviilelu, tsensuur ja vastuluure kolmes Läänemere kubermangus, millest oli välja arvatud Tallinna ja Daugavpilsi kindluse piirkond.

Kuigi tsensuuri ümberkorraldustega alustati juba juuli lõpus, kulus uute institutsioonide loomiseks ja olemasolevate täiendamiseks teatud aeg. Sõjatsensuur rakendus Läänemere kubermangudes järk-järgult augusti ja septembri jooksul, ent instruktsioonide ja täpsema töökorraldusega tegeldi veel 1915. aasta suvel. Riias asus sõjatsensuur tööle juuli lõpus ja Tartus 6. augustil. Postimehest leiame esmakordselt sõjatsensori ilmumisloa kaks päeva hiljem (nr 178). Sakala ilmus esimest korda sõjatsensuuri loaga 11. augustil (nr 91), saarlaste Hääl 23. augustil (nr 60). Päevalehes näeme sõjatsensori luba esmakordselt 20. septembril (nr 214). Algselt taastas sõjatsensuur ka eeltsensuuri, ent ajakirjanduse puhul mindi kiiresti üle korrektuurpoognate lugemisele. Ajalehtede teksti ilmusid seetõttu „augud" − tsensori kustutused. Näiteks Postimehes märkame esimesi suuri tühikuid 22. augustil (nr 190).

Sõjatsensuuriga liitus poliitiline tsensuur, mis laiendas kiiresti oma tegevusvälja, nagu vaenulike riikide kodanike õiguste piiramine, nende riigiametitest eemaldamine, omandi konfiskeerimine ja sõjatandrilt väljasaatmine, kohalike sakslaste ja juutide ahistamine keelekasutuse,

sõnavabaduse ja ajakirjanduse piiramisega, koolide sulgemisega, seltsitegevuse keelustamise (näiteks Bürgemussed, ÕES, Deutscher Verein kõigis kolmes kubermangus jt) ja inimeste sundasumisele saatmisega impeeriumi kaugematesse piirkondadesse. Tsensuur vaatas läbi ka fotod, piltmõistatused, kinofilmid, tegeles raadio ja grammofoniplaatidega.

Sõja algul manitses Tallinna merekindluse komandant elanikke ettevaatlikkusele armeest rääkimisel, kirjutamisel ja telegrafeerimisel (21.07.1914), sõjaseisukorra tõttu anti sõjakohtute kompetentsi eksimused armeed ja riigi kaitsevõimet puudutavate teadete levitamise eest ajakirjanduses (24.07.). Liivimaa kuberneri sundmäärus keelas avalikud ja erakoosolekud, loata kubermangus elamise, igasuguse tegevuse, mis kihutab üht rahvakihti teise vastu (3.08.). Daugavpilsi sõjaväeringkonna ülem keelas loata ajalehtede ja teiste trükiste tänavamüügi, ühiskondlikku ja riigikorda ohustavad demonstratsioonid, igasugused ässitavad valitsusvastased kirjutised ja teated, viha õhutamise vene ja teiste rahvaste vastu jne (15.08.1914).

Erinevad tsiviil- ja armeeinstitutsioonid andsid välja rohkesti päevakäske, sundmäärusi, mis tihti kordasid üksteist, jätsid olulisi asju tähelepanuta ning tekitasid sellega üksnes segadust. Sõja algus tõi kohe kaasa impeeriumis elavate 18–45-aastaste Saksa, Austria ja seejärel Türgi sõjaväekohuslastest alamate kuulutamise sõjavangideks, nende arreteerimise ja väljasaatmise. Nii saadetakse kõik 17–50-aastased Türgi alamatest musulmanid Tambovi kubermangu. Kreeklastest, armeenlastest ja slaavlastest Türgi alamatel lubati jääda nende elukohtadesse politsei järelevalve all (25.10.1914). Seejärel keelati kõigi kuni 17-aastaste ja 45 aastast vanemate Saksa, Austria ja Türgi alamate sõjapiirkonnas viibimine ja nõuti nende väljasaatmist (22.10.1914). Järgnes käsk kõigi 17–60-aastaste Saksa ja Austria alamate väljasaatmiseks Eestimaa kubermangu rannikualalt (9.01.1915), jääjaid ähvardas sõjakohus, tapiga väljasaatmine või koguni tähtajatu sunnitöö. Välismaalastele lubati sisenemine Tallinna merekindlusse üksnes Gerassimovi loal (21.04.1915). Siia piirkonda oli keelatud asuda ka juudiusulistel, kes olid välja saadetud Kuramaalt, Liivimaalt ja Kaunase kubermangust. Kuramaalt taheti välja saata kõik juudid kahtlustatuna spionaažis (Kurlov 1991: 214–215). Riiast pidi algselt välja saadetama umbes 15 000 Saksa ja Austria alamat. Väljasaatmised tekitasid palju lisaprobleeme (ettevõtted, kinnisvara, hoiused, spetsialistide põud, Läänemere kubermangudes elanud seniste Saksa, Austria ja Türgi alamate kodakondsuse vahetamise soov). Kõiki vaenulike riikide kodakondseid siiski välja ei saadetud. Kuigi Liivimaalt saadeti välja kolmkümmend Türgi alamat, jäid paigale kaks õigeusulist kreeklast ja üks koguni luterlane. Tartust jäi välja saatmata Türgi alamast armeenlane. Pärnust ja Pärnumaalt ei saadetud välja mitmeid Sindi, Waldhofi ja Võidula (Karolienhofi) spetsialiste. Välja jäi saatmata ka Pärnu hotelli Tsentraal kokk.

Mitmed käsud ja määrused puudutasid saksa keelt. Riia linnas ja maakonnas kohustas kuberner maha võtma kõik saksakeelsed sildid ja pealkirjad hävitama (17.10.1914). Tallinna

merekindluse komandant keelas kõigis riigiasutustes ja avalikes kohtades rääkida saksa keelt, selles keeles siltide ja kirjade ülespaneku, olemasolevad tuli maha võtta või asendada (31.10.1914). Merekindluse piirkonna valitsusasutustes tuli rangelt jälgida, et ei pruugitaks saksa keelt ja ei väljastataks selles keeles tõendeid (1.11.1914), kõigis avalikes kohtades keelati saksa keeles kõnelemine (23.01.1915). Daugavpilsi sõjaväe-ringkonna ülema abi P. Kurlov keelas Eesti-, Liivi- ja Kuramaal saksa keeles väljakutsuvalt kõnelemise kõigis avalikes kohtades, selles keeles siltide ja pealkirjade kasutamise (18.12.1914), pisut hiljem andis teada, et igasugust saksa keeles rääkimist avalikes kohtades käsitletakse demonstratiivsena (15.01.1915), keelas saksakeelse perioodika jaemüügi (28.12.1914), saksa keele asjaajamiskeelena nii valitsusasutustes, seisuslikes ja ühiskondlikes institutsioonides kui ka ametlikus omavahelises ja eraisikutega suhtlemises (12.04.1915). Saksa keele kasutamise keelamine tõi endaga kaasa palju segadust. Kaebusi kogunes kõige enam avalikes kohtades saksa keeles rääkimise ja siltide väljariputamise kohta. Ventspilsis rääkis abielupaar kõva häälega saksa keeles. Neil oli valida, kas tasuda 100 rubla trahvi või istuda kuu aega türmis. Nad valisid viimase. Üks Kuramaa talupoeg kõneles telefonitsi tuttavaga Riiast läti keeles – trahv 25 rubla. Kuigi selgus, et mees muud keelt ei osanudki, jäi karistus jõusse. Saksa keele kasutamise keelamine sütitas eestlastes ja lätlastes lootuse nende keelte laiemaks kasutuselevõtuks koolides, kohanimedes, siltidel. Suur sekeldus oli lätlaste hümni „Dievs, svētī Latviju" laulmisega. Lõpuks otsustas siseministeerium, mil moel seda peab tegema. Lisandusid ka mitmed ootamatud keeleküsimused: mis keeles pidada kirikukonventi, konsistooriumite kirjavahetust, anda välja kirikutähti, õpetada luterlastele usuõpetust, tuli ümber nimetada vanad saksakeelsed kohanimed (LRAA, f 4, n 14, s 64, l. 1, 3).

Sümbolid on eriti olulised sõja ajal. Pidulikel puhkudel tuli hoonetel heisata üksnes seaduses ette nähtud lipud (20.10.1914). Era alg- ja keskhariduskoolide õpilastel keelati kanda vormiriietust või teisi vormierisusi, nagu mütsid ja märgid (11.05.1915). Tartu ülikooli ja Riia polütehnilise instituudi õpilastel keelati sõjaseisukorra ajaks korporatsiooni tunnuste kandmine (4.,14.06.1915). Keelatud oli kanda vaenulike riikide aumärke.

Läänemere kubermangud kuulusid Riia posti- ja telegraafiringkonda, mida juhtis B. Jevangulov. Suur hulk keelde puudutas telegraafi ning erakirjavahetust. Telefonivõrk ja keskjaamad sõjaväestati, kehtestati kontroll telefonikõnede üle (30.09.1914). Moskva–Ventspils–Rõbinski raudtee töötajatel keelati kirjade ja asjade edasitoimetamine (17.10.1914). Peeter Suure merekindluse piirkonnas ja Virtsu–Risti joonest loodes keelati saksakeelne kirjavahetus, telegrammid ja telefonikõned, perioodikaväljaanded, vitriinides ja kioskites saksakeelsete raamatute ning perioodika väljapanemine (21.12.1914). Kolme Läänemere kubermangu ja Tallinna merekindluse piirkonna elanikkudel keelati väljaspool impeeriumi vaenuriikide ala-

matega kirjalikult või mõnel muul viisil suhelda (19.01., 5.02.1915). Isiklikus kirjavahetuses ei tohtinud kasutada salakirja ega tingmärke (21.01.1915), sõjavangidelt kirju vastu võtta ja neid edasi toimetada (27.06.1915) (EAA, f 2840, n 1, s 419, l. 7). Erakirju kohustati saatma üksnes postiasutuste kaudu (5.02.1915), välismaale ja Soome sõitjatel või sealt tulijatel oli keelatud erakirjade, märkmeraamatute ja käsikirjade kaasaviimine ja -toomine (22.11.1915). Armeejuhataja R. Dimitrijev keelas eraisikutel kirjutada vaenulikes riikides viibivatele sõjavangidele sõjaväe tegutsemisest (2.11.1915). Liivimaa kuberner keelas väliskorrespondentidel saata Vene ajalehtedest tõlgitud teateid sõjast, haavatutest, viljasaagi hindadest, kohalike elanike meeleolust ja muust, mis puudutas impeeriumi sisemist olukorda (2.08.1916). Kõik telefonikõned ja suhtlemine telefonijaamaga pidi toimuma üksnes vene keeles (17., 28.01.1915) (EAA, f 2740, n 1, s 419, l. 1).

Rinnete juhtidel olid tsensuuri küsimustes laiad volitused. Põhjarinde ülemjuhataja N. Ruzski keelas postis, telegraafis ja telefonis kasutada saksa keelt ja anda välja perioodikat selles keeles (2.12.1915), seda kordavad armeede juhatajad (näiteks XII armee 18.08.1915).

Kirjad, telegrammid ja telefonikõned allusid rangele kontrollile. Igas olulisemas posti- ja telegraafikontoris töötas mitu tsensorit. Daugavpilsi sõjaväeringkonnas oli ametis 306 tsensorit, mõned neist ka eestlased. Kohtades, kus tsensor puudus, tuli kirjad edasi saata sinna, kus nad töötasid, tavaliselt raudtee postivaguniga. Kirjade arv oli väga suur ja tsensorid ei suutnud kogu kirjavahetust läbi lugeda (perlustreerida).[14] Seetõttu soovitati neil lugeda alguses kahtlaseid kirju. Sõjatsensoritel oli õigus avada, lugeda ja teha välja väljakirjutusi kõigist postisaadetistest ja telegrammidest. Igasuguse postisaadetise avamine toimus tsensori ja veel kahe postitöötaja juuresolekul. Tähitud või kindlustatud postisaadetiste puhul koostati avamisakt. Asjaajamise kiirendamiseks sätestati juba sõja alguses, et tegevarmeesse saadetavad kirjad ja pakid tuleb anda postiasutusse lahtiselt. Pärast läbilugemist tuli kiri kinni keepida.

Kirjavahetust reguleerisid väga paljud määrused (kirjavahetus sisekubermangudega, välismaaga, sõjavangidega, sõjaseisukorras olevate aladega, rindemeestega jne). Tsensorid kasutasid kirjades ka kustutamisi, ent sõjaväelased nõudsid terviktekstide säilitamist, kuhu tsensor oli pliiatsiga märkinud üksnes tähelepanu väärivad kohad. Kahtlast infot sisaldavad kirjad kas hävitati või saadeti edasi armee staapidesse, kust need rändasid vastuluuresse või sandarmeeriasse. Väga tähelepanelikult jälgiti kirju ja panderolle „nõudmiseni" ja „edasiandmiseks". Kirjad ei tohtinud reeta läbivaatamist. Tsensoreid kohustati saatma staapidele väljakirjutusi ja kokkuvõtteid kirjadest, sealhulgas ka sõjaväeosadest saadetud korrespondentsist. See andis

14 Posti ja Telegraafi Peavalitsuse juhataja kaebas 1915. aasta juuli lõpus, et üksnes sõjavangidelt saabub ühelt kindlalt alalt päevas 70 000 kirja, millest tsensorid jõuavad läbi vaadata 50 000 (Smith 2001: 87); perlustreerimise kohta vt lähemalt Smõkalin 2008: 90–108.

armee juhtidele olulist teavet elanikkonna ja sõjaväe meeleoludest. Tsensori poolt läbi vaadatud kirjad kandsid vastavat tsensoritemplit. Paaniliselt kardeti vaenlase luurajaid ja spioone. Vaenuagendid läkitasid kirju tavaliselt neutraalsete riikide (Norra, Rootsi, Rumeenia, Taani jt) kindlatel aadressidel, need kirjad-telegrammid tuli tsensoritel ära korjata ja saata armeestaapidesse. Tsensoreid varustasid agentide aadresside ja nimedega sandarmeeria ja vastuluure. Kirjavahetuse järelvalvet kasutati ka kahtlaste kohapealsete isikute suhtes. Enamasti olid need sakslased, näiteks Viljandi linnapea M. A. O. von Engelhardt. Ajuti keelati türgi ja ungari keeles kirjade ja telegrammide saatmine, esperantokeelsed tuli hävitada, pimedate kirjas kirjutatud kirjad läkitada Petrogradi. Juutide kirjavahetust ja ajakirjandust jälgiti kogu aeg erilise tähelepanuga. Ka sõjaväljalt ja laatsarettidest saadetud kirjad ja fotod ei tohtinud sisaldada sõja kohta midagi täpsemat. Tegevsõjaväelastel oli keelatud vahetada kirju sõjavangidega. Sõjatsensuuril võis olla ka eri vorme. Nii pidi kogu kirjavahetus impeeriumi ja selle hõivatud osade vahel kulgema läbi kindralstaabi tsensuuriosakonna.

Ärevatel sõjaaegadel laekus rohkesti anonüümseid ettekandeid ja avaldusi, mille ajendiks polnud patriootlikud tunded, vaid isiklik kättemaks või arveteklaarimine. Valeteadetesse tuli suhtuda erilise rangusega ja nende esitajad administratiiv- või kriminaalvastutusele võtta (25.02.1915). Absurdsete kuulujuttude levitamise eest armee tegevuse ja olukorra kohta võidi koguni asumisele saata (22., 28.04.1915). Seadustati uus fotoateljeede avamise ja pildistamise kord (6.09.1914), keelati pildistamine väljaspool ateljeesid (11.01.1915). Riia kindlustatud rajoonis keelati sildade ja ehitiste pildistamine, sealhulgas ka ohvitseridele (23.08.1915).

Sõjatsensuur tegeles väga paljude asjadega, enamik neist käsitles millegi keelamist või mingi tegevuse piiramist-reeglistamist. Keeldude ja määruste rikkujatele olid ette nähtud kopsakad rahatrahvid või raha puudumisel türmis istumine. Veebruarirevolutsioon tõi uued tuuled ka sõjatsensuuri tegevusse – see nõrgenes. 27. märtsil saabus esimene saksakeelne tsensuurist läbi käinud kiri Tartusse (Stryk 1918: 6). Järgmisel kuul teatas XII armee tsensuuriosakond, et ei vaja aruandeid armee ja elanikkonna meelsuse kohta ning lihtsustas aruandlust. Siiski tuli aru anda saksakeelsete kirjade arvust, salajase nimekirja põhjal kinni peetud kirjadest jms.

Kirjandus

Kurlov 1991 = Курлов, Павел. Гибель Императорской России. Москва: Современник.

Must, Aadu 2014. Privilegeeritust põlualuseks: baltisaksa ühiskonnategelaste represseerimine Esimese maailmasõja ajal. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22 (29). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 15–107.

Smith, John T. 2001. Russian Military Censorship during the First World War. – Revolutionary Russia. Vol. 14, Nr. 1, lk 71–95.

Smõkalin 2008 = Смыкалин, Александр. Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс.
Stryk, Friedrich von [1918]. Dorpater Chronik. [Dorpat].
Vremennoje … 1914 = Временное положение о военной цензуре – Лифляндские губернские ведомости, nr 89, 13.08.

Mäletamisi tsensuurist ja tsensoritest ajakirja Eesti Loodus päevilt 19xx kuni aastani 1990

Ilmar Kask

1984. aasta aprillist detsembrini oli ajakirja Eesti Loodus tiraaž 58 000 eksemplari

Minu põlvkond – sündinud 1936 või mõned aastad siia-sinna – kannab kusagil mälus tahes-tahtmata veel piskut Teise maailmasõja eelset Eesti Vabariiki, nagu mõistagi ka järgnenud okupatsiooniaegu ja ENSV-aastakümneid. Umbes sama ajavahemikku hõlmab ka 1933. aastal ilmuma hakanud ajakirja Eesti Loodus (edaspidi EL) ja tema tsensorite lugu.

EL kui ilmumist alustav Tartu Ülikooli juures oleva Loodusuurijate Seltsi teataja ja ühtaegu (populaar)teaduslik ajakiri seadis eesmärgiks aidata „virgutavalt kaasa selle rahvusliku ülesande täitmisel, mis meil esineb oma kodumaa looduse tundmaõppimise ja tutvumise kujul" (Saateks 1933: 1–2). Ajakirja esimese aastakäigu vastutav ja tegevtoimetaja (peatoimetaja) oli geoloog Karl Orviku.

Kodumaa ja loodus. Kodumaa on mõiste, mis juba seitsme aasta möödudes sai ELi viimases sõjaeelses numbris uue lahtiseletuse. Selles ajakirja 1940. aasta kaksiknumbri 4/5 pealkirjas teatavad Loodusuurijate Selts ja ELi toimetus Eesti Looduse lugejaile ja kaastöölisile, et „Käesoleva aasta 21. juuni pöördeliste ajalooliste sündmustega oleme saanud suure ja võimsa Nõukogude Liidu osaks ... kus kõrgelt hinnatakse teadust ..., et Nõukogude teadlased uurivad loodust „dialektilise materialismi positsioonidelt" ja on võtnud endale kohustuse „loodust ümber muuta", mille „hiilgavat täitmist ... tõendavad meile näiteks I. Mitšurini geniaalse töö tulemused" (Eesti Looduse ... 1940: 169–170).

Pöördumise all pole isikunimesid. Kui ELi aastakäigu 1940 vastutav ja tegevtoimetaja oli botaanik August Vaga (vt ka Parmasto 1988: 728–730), on viimase numbri vastutav toimetaja Kristjan Kure. A. Vagale on seal jäetud tehnilise toimetaja au. K. Kure oli õigupoolest „Nõukogude Liidust tulnud keeleteaduse professor", kes „13. augustist alates oli täitnud ülikooli ühiskondlik-poliitilise kasvatuse juhi ülesandeid" (Ruus, Palamets 1982: 159). Tema poliitiline kasvatus õppeaastal 1940/41 jättis ilmselt kõnekaid jälgi, sest mu sellal ülikoolis õppinud õde Vaike rääkis veel mõni aasta tagantjärele ühtaegu lõbusaid ja hirmutavaid lugusid omaaegsest

ülikooli õppeprorektorist ja – nagu nüüd teame – ühtlasi ELi toimetajast või tsensorist. Nii ulatub minugi kuuldud „kogemus" kaude sõjaeelse ELi aega välja.

Tsenseeriv asutus, Kirjanduse ja Kirjastusasjade Peavalitsus ehk kõnekeeli Glavlit, loodi Eestis juba 23. oktoobril 1940. Ajakirja viimase numbri impressumist loeme, et see läks ladumisele 21. novembril, trükki aga jõudis alles 5. veebruaril 1941. Väärtuslik teave on ELi viimase numbri trükiarv 600. Muuseas leiame impressumist ka märke *MB 1238*. Aastakümneid hiljemgi märgib MB tsensuuri läbimist ja ilmumisluba. Nii kuni 1990. aasta veebruarinumbrini, mil ELi tsenseerimisajastu sai läbi.

Kui nn Hruštšovi sula ajal hakkasid 1958. aastal ilmuma Eesti NSV Teaduste Akadeemia (TA) populaarteaduslik ajakiri Eesti Loodus ning TA ning ENSV Kirjanike Liidu keele- ja kirjanduskuukiri Keel ja Kirjandus, siis andsid juba ainuüksi nende väljaannete nimed lootust eesti kultuurile.

Keeleteadlane Mati Hint on osutanud, kuidas ametlik nõukogude keelekasutus püüdis Eestis eestlasi sundida kasutama sõnu *meie*, *meil*, *üleriigiline*, *kogu maa* jts Nõukogude Liidu tähenduses (Hint 1990: 1384). Edutult. Umbes sama lugu on Eesti nimega. Minu koostatud raamatu käsikiri „Eesti järvede nimestik" sai 1964. aastal Eesti Riikliku Kirjastuse väljaandel ilmudes vist tolle toimetuse sisetsensuuri mõjul, hoolimata minu protestist, ikka tiitli „Eesti NSV järvede nimestik". Aga meie järved on ju kümme tuhat aastat vanad! Nii on juhtunud tol perioodil paljude autorite raamatutega (riiulil mu ees „Eesti NSV koopad", „Eesti NSV kalad" jmt). Kui juba on järved, koopad ja kalad, siis võinuks sündida ka ajakiri Eesti NSV Loodus. See olnuks tõesti kohutav.

Aastat seitsekümmend tagasi tähendas – või võis tähendada – lihtne sõna *Eesti* aga tõepoolest ka Eesti Vabariiki või Eesti aega, mida ei sobinud meenutada, ning mille kasutamist pidi piirama Glavlit ja muu tsensuur. Ootamatult kõnekaks osutus nii vanema kui minu põlvkonna jaoks ka uue ajakirja nime teine pool – Loodus. Selle päritolu viib tõepoolest Eesti Vabariigi algusaastatesse ja seondub kirjastusega Loodus (1920–1940) ning ka ajakirjaga Loodus (1922–1924). Vähese levikuga ajakirja – mille teedrajav tähtsus oli küll suur – mäletasid viiekümnendail-kuuekümnendail veel vaid väga üksikud inimesed, kuid suurkirjastuse raamatuid (näiteks sarjad „Looduse kuldraamat" ja „Nobeli laureaadid", mitmesugused käsiraamatud ning õpikud ja Eesti entsüklopeedia) otsiti taga – nii heas kui halvas mõttes – ja loeti kogu nõukogude aja. Minu onu Aksel Aosilla, kes töötas Looduse raamatulevitajana, sõitis kolmekümnendail koos autojuhiga läbi kogu Eesti ja toimetas kohale ka koolitarbeid. Sain minagi siis gloobuse omanikuks.

Kõik see varasem teave ja tegevus haakus viiekümnendate lõpul ja kuuekümnendatel-seitsmekümnendatel suurema hoo sisse saanud loodushariduse levitamisega, tekkinud

looduskaitseliikumise ja Jaan Eilarti algatustega, loodusesõprade osavõturohkete kohtumistega.

See oli ja on ehk täninigi Eesti + Loodus. Ajakirja suur sõber Enno Piir (Kask 1990: 58–59) armastas kuuekümnendail-seitsmekümnendail parafraseerida ELi Eesti lootuseks. Geograafiaprofessor ja ELi toimetuse kolleegiumi teenekas liige Endel Varep kasutas samas olukorras õige mitmevarjundilist üldistust *Эстонская природа* (hea ajakiri Priroda oli muuseas ELile kasulik eeskuju ja kattevari).

Esimene samm, esimene rida on ikka kõige raskem. See osutub tihti tähenduslikuks. Looduse (Saatesõna 1922: 1–2), vana ELi (Saateks 1933: 1–2) ja uue ELi (Saateks 1958: 1–2) esimesed pöördumised Eesti lugeja poole on milleski väga sarnased ja see jutt tuleb südamest. Võlts osa, kui seda on, torkab kohe silma. See osa on suunatud kõrgemal paiknevale nimetule tsensorile: kolm korda kummardus eesrindliku või nõukogulikult materialistliku maailmavaate poole, „mille omandamiseta pole võimalik kommunismi teadlik ülesehitamine" (Saateks 1958: 1–2). Samas aimub siin ajaloolist kogemust, mida uue ELi esimesel toimetajal Erast Parmastol (29 aastat vana) oli märksa vähem kui ajakirja idee teisel peaosalisel akadeemik Harald Habermanil, kellele alluvas asutuses, TA Zooloogia ja Botaanika Instituudis oli mulgi võimalus mõnda aega töötada. H. Haberman, kunagine vana ELi vastutav toimetaja, oli keeruline ja vastuoluline isiksus. Tema kirjutatu või tema kohta või tema osalusel kirjutatust saame mõndagi tsensuuri ja ELi puudutava ajastu kohta teada (Haberman 1984: 630–633, Mag. H. Haberman 1940: 166; Parmasto 1988: 728–730).

Ei saa olla midagi põnevamat kui asjade tekkelugu, genees. Geneetika on bioloogia väga oluline haru, vastavat märksõna hakkasin otsima 1973. aastal valminud teejuhist, mille pealkiri on „„Eesti Loodus". Registrid 1958–1967". Registrite ühe autorina (selle koostamise põhimõte pärineb Viktor Masingult) ja kasutajale mõeldud juhendi koostajana olin enda töös väga pettunud, kui ei leidnud otsest vihjet sellele teadusele. Jah, märksõna *geen* oli siiski registris olemas, aga *geneetika* mitte. Põhjus on väga lihtne: õieti mitte keegi ELi kümne aastakäigu kirjutiste autoreist ei olnud geeneetikat maininud. Miks? Meenutuseks võib lähemalt lugeda kakskümmend aastat hiljem ilmunud EList (Aleksandrov 1988: 460–463; Parmasto 1988). Siin oli mitte sünni ja arengu, vaid surma hõngu. Ja mõistame, miks ka teadusel ning tema jüngritel on tarvis õnne.

Loodusgeograafina sattusin oma ELis 1959. aastal ilmunud artikliga ajakirja tolleaegse vastutava sekretäri Linda Pootsi vaatevälja. Pärast seda kui Pootsist sai 1960. aastal ELi toimetaja ja tema vastutava sekretäri koht kaks aastat hiljem uuesti vabanes, pakuti mulle selle nimetuse all n-ö osakonnajuhataja tööd. Tegelikult sisutoimetajaid ainult kaks oligi: L. Poots ja mina. Nõukogude ajakirjanduse kirjutamata tava järgi oli vastutav sekretär see tegelane, kelle

ülesandeks jäi suuresti asjaajamine Glavlitiga. Mitteparteilasena ei olnud mul õnneks tegemist keskkomiteega.

Ühest vanade ELi paberite kuhjast leidsin hiljuti meie keeletoimetaja – ei, tol ajal oli ta vaid korrektor – Viive Kingo kirjakese: „5. august 1977. Lp. peatoimetaja. Et vastutavaid ametiisikuid parasjagu kohal polnud, suvatses Keskkomitee esindaja korrektorile edasi öelda järgmist: Lääne-Berliini saadetavatel ajakirjadel peab aadressina seisma ainult West Berlin, mitte mingisugune FRG[15]! See, mida „Eesti Loodus" seni on teinud, on lihtsalt *piinlik kirjaoskamatus*. Nõukogude konsulaat juhtis Keskkomitee tähelepanu sellele, et Eesti NSV-s on kahjuks olemas „üks ajakiri, kes niisugust asja ei tea, mis maailmal on juba üle 30 aasta selge ja mida iga koolipoisski teab."

Tõesti, nõukogude ajakiri ei saa olla apoliitiline. Juba kümme aastat varem Tartu Riiklikus Ülikoolis ajakirjanike kvalifikatsiooni tõstmiseks välja antud õpperaamat meenutab, et NLKP Keskkomitee „1946. aasta tuntud otsuses „Ajakirjadest „Zvezda" ja „Leningrad"" öeldi selgesõnaliselt, et „meie ajakirjad, olgu need teaduslikud või kunstilised, ei saa olla apoliitilised" (Uus 1968: 24–85).

ELi ilmumisgraafik oli seatud selliselt, et ajakirja numbri ladumisele andmisest trükkimisele andmiseni jäi umbes kuu, sama palju aga kulus trükikojas (sealt tuli I ja II korrektuur) kuni ilmumisloa signaaleksemplaride valmimiseni. Korrektuurpoognaid pidi näitama Glavlitis (veel parem, kui seal käidi juba käsikirjaga), nii et Glavliti vahet tuli Tartus joosta iga numbriga 2–3 korda, kui mitte rohkem. See oli väga tüütu, sest norima hakati sageli tühiste asjade pärast. Tsensoritel olid väikesed raamatukesed, kus oli üles loetud, mida kõike ei tohtinud: näidata see- või teistsuguseid arvandmeid, paiku, sildu, teid (rääkimata topograafilistest kaartidest), vaateid kõrgelt, tutvustada või tsiteerida välismaale lahkunud inimesi jne. Tõelisi saladusi ELi sugune populaarteaduslik ajakiri, mis räägib rohkem taimedest ja loomadest, ei saanudki sisaldada, kuid paikade ja inimestega on teine lugu. Eriti keeruliseks läks olukord mitmesuguste erinumbrite väljaandmise puhul. Just nii juhtus Haanja erinumbriga, mille olin jõudnud peaaegu valmis saada, kui mind kutsuti oma sõjaväelist ettevalmistust täiendama. Edasine käis kirja teel.

Linda Poots minule 17. veebruaril 1968: „Möllu oli vahepeal muidugi parasjagu. Eriti Haanjaga. Ann [Marvet] jooksis peaaegu vahetpidamata Varepi vahet ja ka teised tegid, mis suutsid. Vihtusime laupäeval ja pühapäevalgi. Ja ennäe imet! – andsime numbri õigel ajal trükikotta ... Tallinna Glavlit soendas skeeme viimase võimaluseni, lõpuks praakis kaks sootumaks välja (Varepi topogr. kaardi tükikese ja Kala mäed), mitmel nõudis teede sirgeksajamist. Sinu kaastöö saabus mõni tund enne numbri üleandmist ... Loobusime ühest leheküljelisest fotost

15 Федеративная Республика Германии.

ja toppisime sinna asemele ... Kolmas number sai trükiloa, viiendat teeme ... Glavlit paistab praegu ilmse negativismi käes kannatavat ... Vaatamata Suurele Möllule on toimetusepere küllaltki heas töövormis ja valitseb ± vastastikuse mõistmise meeleolu. Või vähemalt näib see mulle nii."

Haanja number ilmus ettenähtud ajal aprillis. Selle numbri trükiarv oli 25 000, L. Pootsi pensionile mineku ajaks kuusteist aastat hiljem oli tiraaž tõusnud 58 000ni. Olid ELi kõrghetked. Võib arvata, et ELi luges siis iga neljas eestlane (Vihalemm 1983).

Tsensoritel olid omad mured. Tahaksin siiralt tänada Lydia Köstnerit (ta on aga meie hulgast kahjuks juba lahkunud), Sirje Varulit ja Endla Lõhkivi, kellega koos tuli mitmeid raskeid olukordi lahendada. Kaheksakümnendate teisel poolel käis tsensuuriamet juba alla.

Kirjandus

Aleksandrov, Vladimir 1988. Nõukogude bioloogia rängad aastad 1. Geneetika häving. – Eesti Loodus, nr 7, lk 460–463.

„Eesti Loodus". Registrid 1958–1967. Koondsisukord. Aineregister. Kohanimede register. Isikunimede register. Autorite register. 1973. Tallinn, Tartu: Perioodika.

Eesti Looduse lugejaile ja kaastöölisile. 1940. – Eesti Loodus, nr 4/5, lk 169–170.

Haberman, Harald 1984. Mälupilte Eesti NSV Teaduste Akadeemia saamisloost. – Eesti Loodus, nr 10, lk 630–633.

Hint, Mati 1990. Vene keele mõjud eesti keelele. – Akadeemia, nr 7, lk 1383–1404.

Kask, Ilmar 1990. Enno Piir 80. – Eesti Loodus, nr 1, lk 58–59.

Mag. H. Haberman – siseministri abi. 1940. – Eesti Loodus, nr 3, lk 166.

Parmasto, Erast 1988. See kurikuulus augustisessioon. – Eesti Loodus, nr 11, lk 728–730.

Ruus, Vilmar, Hillar Palamets 1982. Tartu Riiklik Ülikool 1940/41. õppeaastal. –Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. 3. Tallinn: Eesti Raamat.

Saateks 1933. – Eesti Loodus, nr 1, lk 1–2.

Saateks 1958. – Eesti Loodus, nr 1, lk 1–2.

Saatesõna 1922. – Loodus, nr 1, lk 1–2.

Uus, Sulev 1968. Nõukogude ajakirjanduse teooria ja praktika probleeme. – Ajaleht. Õppevahend ajakirjanike kvalifikatsiooni tõstmise kursustele. Koost ja toim J. Peegel. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 24–85.

Vihalemm, Peeter 1983. „Eesti Looduse" lugejatest. – Eesti Loodus, nr 3, lk 142–144.

Maakaartide tsensuur Nõukogude Liidus

Heino Mardiste

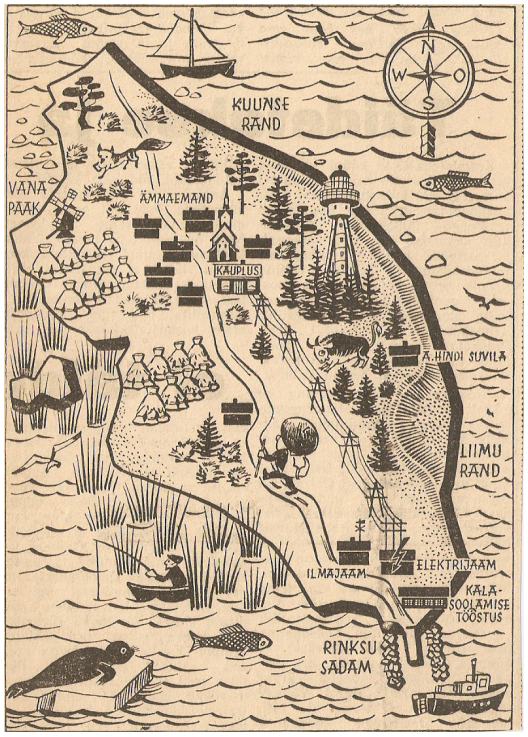

Ruhnu. Ainus ajalehes Edasi 1962. a ilmunud suurem (10 × 14 cm) Eesti kaart. Õige situatsioon hägustati piltidega saare elust – jääpangal ujuv hüljes ja rukkihakid saarel (Peeter Puraviku meretagused intervjuud. – Edasi, nr 3, 5. jaanuar 1962).

Maakaarte kui olulise majandusliku, poliitilise ja sõjalise tähtsusega teabe kandjaid on salastatud ammu enne uue aja totalitaarsete riikide teket (Brunner 2006). Juba suurte maadeavastuste ajal (15.–17. sajandil) ei näidatud alati kõiki avastatud kohti kaardil või kujutati neid moonutatult. Näiteks kanti Francis Drake'i esimese Inglise ümbermaailmareisi avastused Põhja-Ameerika lääneranniku 1591. aastal ainueksemplarina valmistatud suurele gloobusele, mida kuninganna Elizabeth I lubas vaadata ainult väga usaldusäärsetel isikutel. Laiema üldsuse jaoks trükiti aga pealiskaudsem väiksem gloobus (Bawlf 2007: 304). Viimasel oli esimesega võrreldes rannik „nihkunud" 1500 miili lääne poole. Venemaal piirati Paul I valitsemisajal kaartide kasutamist, sealhulgas takistati L. A. Mellinil Liivimaa atlase lõpetamist ja valminud kaartide müüki (Varep 1955: 313).

Hoopis suurema salastamise tõi täpsetel mõõdistamistel põhinevate kaartide koostamine ja nende sõjaline kasutamine. Seetõttu ongi topograafiliste kaartide koostamine jäänud paljudes riikides sõjaväe kätte. Nii oli see ka Eestis 1920.–1930. aastail ja meilgi oli siis kaardi nurgal sõna *salajane*. Samas oli kõigile kättesaadav 12 lehest koosnev Eesti kaart „Kas tunned maad …" mõõtkavas 1 : 200 000, mis oma infotiheduselt vastas poole täpsemale topograafilisele kaardile.

Nõukogude Liidus oli kaartide koostamine, trükkimine ja kasutamine äärmise detailsusega reguleeritud ning tsensuuri ja teiste järelevalveasutuste range kontrolli all. Kõik veidigi täpsemad kaardid olid salastatud ja tavakodanikule lubatud kaardid moonutatud. Nõukogude kaartide karmim järelvalve ja moonutamine algas 1930. aastate lõpul, kui nende valmistamise asutused läksid maa keskse julgeolekuasutuse NKVD alluvusse (Postnikov 2002: 243–244). Paljud

varem trükitud kaardid ja atlased korjati kokku ja hävitati. See jätkus sõjajärgsetel aastatel. Nii nägi teadusloolane N. Zolotnitskaja (2004) pealt, kuidas Leningradi ülikooli katlamajas põletati autokoorem suure kollektiivi aastakümnete pikkuse töö järel 1934. aastal valminud ja pärast sõda täiesti salajaseks kuulutatud Leningradi oblasti ja Karjala ANSV atlaseid. Allakirjutanu sai seda suurepärast teost 1990. aastate algul sirvida Helsingi ülikooli raamatukogus. Kataloogi Ester järgi on atlase Eesti ainueksemplar Tartu ülikooli Eesti mereinstituudi raamatukogus.

Nõukogudeaegseid kaartide kasutamist reguleerivaid salajasi instruktsioone ja muid dokumente alates 1960. aastaist on keeldudele vaatamata meil säilinud õige mitmeid (ilmselt mitte kõik) (Instruktsija 1970, 1972, 1990; Peretšen 1976 ja veel mõned). Neid on isiklike tööalaste kogemuste kõrval tolleaegse olukorra valgustamisel kasutanud mitmed autorid (Mardiste, Jagomägi 1991; Mardiste, Paatsi, Jagomägi 2004; Mardiste 2010, 2014; Potter 2006; Potter, Treikelder 2011; Raid 2000). Kuna Venemaal on suuremõõtkavalised kaardid endiselt salajased, siis internetiotsingute järgi hinnates seal varasematest eeskirjadest ja keeldudest, mis on tõenäoliselt suuresti aluseks praegustele, ei kirjutata.

Kaarte puudutavaid olulisi otsuseid võeti Nõukogude Liidus vastu kõige kõrgemal tasemel. Näiteks viidates Ministrite Nõukogu 8. oktoobri 1964. aasta määrusele nr 870–352 „Topograafiliste, geodeetiliste ja kartograafiliste tööde teostamise korrastamisest" annulleeriti kõik varasemad eeskirjad ning kehtestati uus instruktsioon – STGM-69 (Instruktsija 1970: 3). Selle järgi oli peaaegu kõik topograafiliste ja hüdrograafiliste mõõdistamiste ning kaartidega seonduv Nõukogude Liidus jaotatud kolme ametkonna, Ministrite Nõukogu juures asuva Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse (venekeelne lühend ГУГК, edaspidi eesti keeles GKP), NSV Liidu Relvajõudude Kindralstaabi Sõjatopograafia Valitsuse ja NSV Liidu Kaitseministeeriumi Navigatsiooni ja Okeanograafia Peavalitsuse vahel. Erikaarte võis GKP järelvalve all koostada ja välja anda veel paar üleliidulist ametkonda. Salastamise korda muudeti korduvalt (1969., 1974., 1983. ja 1984. aastal) ja enamasti ikka rangemate keeldude suunas. Eelnimetatud instruktsiooni alusel koostati tsensuuri (Glavliti) keeldude loetelu, kus maakaarte puudutab 2. peatükk „Kartograafia, gravimeetria, geodeesia, hüdrograafia" (Peretšen 1976: 39–45)[16].

Vastavalt GKP instruktsioonile jaotati kõik kaardid, plaanid ja skeemid ning aerofotod (hiljem lisandusid satelliidipildid ja arvutikaardid) nelja gruppi: eriti salajased, salajased, ametialaseks kasutamiseks ja avalikud (Instruktsija 1970: 8–14). Salajased olid kõik kaardid, olenemata projektsioonist ja koordinaatsüsteemist, mõõtkavas 1 : 1 000 000 ja suuremad. Nende hulka arvati ka kõik varasemad kaardid, kaasa arvatud tsaariaegsed kuni mõõtkavani

16 Selle tõlge eesti keelde leidub Enno Tammeri punatsensuuri käsitleva raamatu lisas (Tammer 2014: 397–536; kartograafia peatükk 430–437).

1 : 420 000 *incl.*, sõjaeelsed ja saksaaegsed Eesti kaardid. Viimased kas hävitati või suleti erihoidlatesse. Tartu ülikoolis hävitati veel 1973. aastal tuhandeid kaarte GKP Riias asuva geodeetilise järelvalve piirkondliku inspektsiooni nõudel (Mardiste, Jagomägi 1991: 146).

Ametialaseks kasutamiseks olid riigi haldus- ja majanduselu igapäevaseks juhtimiseks vajalikud kaardid mõõtkavas 1 : 1 000 000 kuni 1 : 2 500 000, majandite maakasutus- ja linnaplaanid, mulla-, metsa- jt erikaardid. Instruktsioonis hõlmasid vastavad loetelud ja selgitused kolm lehekülge. Neil kaartidel ei tohtinud olla koordinaatvõrku, raudteede ja maanteede näitajaid (sildade mõõtmed ja kandevõime, rööpmepaaride arv), veekogude karakteristikuid (sügavus, soode läbitavus). Ametialasteks loeti ka kõik enne 1961. aastat (viimane kaasa arvatud) trükitud avalikud kaardid mõõtkavas 1 : 1 000 000 ja suuremad. Seega kadusid avalikust käibest aastail 1953, 1955, 1957 ja 1958 trükitud Eesti kaardid mõõtkavas 1 : 600 000. Oli neil ju sellele mõõtkavale vastavalt õige rannajoon, jõgedevõrk, teed ja koordinaadid, mis hilisematel kaartidel olid ümardatud, moonutatud või puudusid hoopiski. Ametialaseid kaarte ja väljavõtteid neist ei tohtinud avalikkusele demonstreerida ega avalikes trükistes kasutada. Selle aja teadustööde ja muude väljaannete kaardid ongi täpse koordinaatvõrguta, ebatäpse rannajoone, jõgede- ja teedevõrguga, s.t kaardil kohtade määramiseks oluliste elementideta. Tsensuuri loetelus ei tehtud vahet salajastel ja ametialastel kaartidel.

Avalikult lubati kasutada 1964. aastal välja antud NSV Liidu aluskaarti mõõtkavas 1 : 2 500 000 (1 cm kaardil vastas 25 km looduses, terve Eesti mahtus 16 × 12 cm pinnale) või selle põhjal koostatud kaarte (joonis 1). Aluskaart oli aga tahtlikult moonutatud ja ka teave taolise kaardi olemasolust oli salastatud (Peretšen 1976: 39–40). 1960. aastatel algas ajakirjades ja raamatutes avaldatavatel kaartidel kõverjoonte sirgeks venitamine – rannajoont, teid, jõgesid jne hakati joonlauaga tõmbama (joonis 2). Kohanimede poolest vaesele aluskaardi suurendusele sai uusi nimesid lisada nende täpse asukoha ringe näitamata (Mardiste 2014: 28).

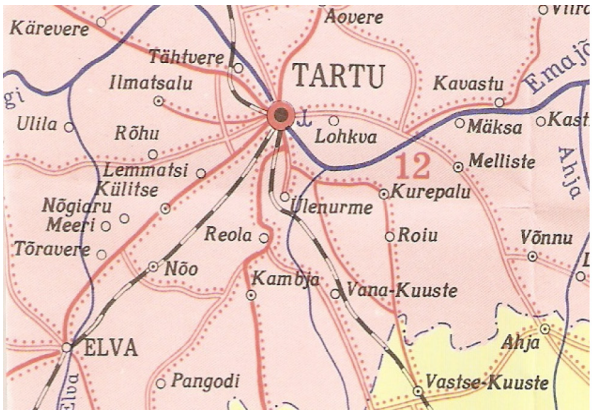

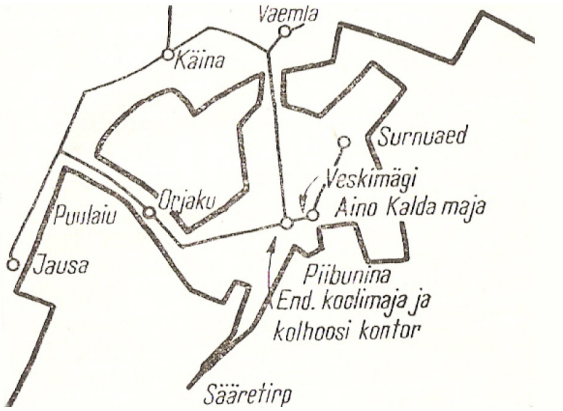

Joonis 1. Väljavõte Eesti NSV 1981. a halduskaardist mõõtkavas 1 : 600 000.
Joonis 2. 1970ndatel moonutati ajakirjade ja raamatute kaarte (Priidel 1972: 61).

Ükskõik kui väikese kaardi trükki lubamise eel pidi tsensor jälgima, et see ei oleks täpsem aluskaardist, et vabariikide ja oblastite halduskaartidel mõõtkavas 1 : 600 000 ja suurematel ei oleks koordinaatide võrku, et reljeefikaartidel ei oleks horisontaale 50 m lõikevahest tihedamalt (enne 1965. aastat 20 m). Kaartide täpsuse jälgimise kõrval pidi tsensor hoolega kontrollima ka sellele trükitavat teksti ja seda eriti turismikaartidel. Eesti kooli- ja turismikaarte võis välja anda ainult GKP. Tallinna ja Tartu kaart ilmusid ka eesti keeles, terve Eesti omad vaid vene keeles. 1970ndate kaartidel välditi sõna *kirik*. Näiteks 1979. aastal ilmunud kooliatlase turismikaardi selgituses oli kümnekonna kihelkonnakeskuse vaatamisväärsusena kirjas „... saj. arhitektuurimälestis", millest teadja luges välja sõna *kirik*. Teistsuguste mälestiste puhul täpsustati, kas on kõrtsihoone, mõisahoone või midagi muud.

1976. aastal ilmunud keeldude loetelu kõrval pidid tsensorid ja GKP inspektorid juhinduma veel paljudest muudest ettekirjutustest. Täpsemaid kaarte sisaldavad teadustööd võidi kuulutada ametialaseks või salajaseks ja need suunati erihoidlatesse, mille kasutamiseks oli vaja eriluba.

1980. aastate lõpu poole hakati kaartide koostamise, trükkimise ja kasutamise rangeid reegleid pehmendama. Uue eeskirja (Instruktsija 1990) järgi jäeti salajaseks ainult suuremamõõtkavalised kaardid. Keeldudele vaatamata hakati täpsemaid kaarte kohapeal välja andma juba enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist.

Kirjandus

Bawlf, Samuel 2007. Francis Drake. Kuninganna piraadi salajane avastusretk 1577–1580. Tallinn: Kunst.

Brunner, Kurt 2006. Secrecy and the falsification of maps for military and political reasons. – State security and mapping in the GDR: map falsification as a consequence of excessive secrecy? (Archiv zur DDR-Staatssicherheit, Vol. 7.) Berlin: LIT, pp. 153–166.

Instruktsija 1970 = Инструкция по определению и обесепечению секретности топографо-геодезических, картографических и аэрофотосъемочных материалов на территорию СССР (СТГМ–69). Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР.

Instruktsija 1972 = Инструкция о порядке составления, подготовки к изданию и издания географических, учебных и тематических карт и атласов организациями министерств и ведомств СССР (СКО-72). Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР.

Instruktsija 1990 = Инструкция по определению и обесепечению секретности топографогеодезических, картографических, гравиметрических, аэросъемочных материалов и материалов космических съемок на территорию СССР (СТГМ–90). Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР.

Mardiste, Heino 2010. Kõveraks väänatud Eesti. – Akadeemia, nr 7, lk 1182–1206.
Mardiste, Heino 2014. Kolm aastakümmet kõveraid kaarte Eesti Looduses. – Eesti Loodus, nr 9, lk 26–31.
Mardiste, Heino, Jüri Jagomägi 1991. Geograafiliste kaartide salastamine ja hävitamine. – Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 145–148.
Mardiste, Heino, Jüri Jagomägi 2004. Kartograafia areng Eestis viimase 60 aasta jooksul. – Geograafilisi uurimusi aastatuhande vahetusel: üllitatud Tartu Ülikooli 85. aastapäevaks. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 89.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 178–194.
Mardiste, Heino, Vello Paatsi, Jüri Jagomägi 2004. The development of Estonian national cartography. – Estonia. Geographical studies 9. Tallinn: Estonian Geographical Society, Estonian Academy Publishers, pp. 107–123.
Pápay, Gyula 2006. Politics and cartography. – State security and mapping in the GDR: map falsification as a consequence of excessive secrecy? (Archiv zur DDR-Staatssicherheit, Vol. 7.) Berlin: LIT, pp. 1–13.
Peretšen 1976 = Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. Москва: Главное Управление по Охране Государственных Тайн в Печати при Совете Министров СССР (ГЛАВЛИТ СССР).
Postnikov, Alexey V. 2002. Maps for Ordinary Consumers versus Maps for the Military. Double Standards of Map Accuracy in Soviet Cartography, 1917–1991. – Cartography and Geographical Information Science. Vol. 29, No. 3, pp. 243–260.
Potter, Heiki 2006. Topograafilised saladused läbi aegade. – Kaitse Kodu, nr 5, lk 18–22.
Potter, Heiki, Ivar Treikelder 2011. Geodeesia ja kartograafia läbi aegade. Tallinn: Maa-amet.
Priidel, Endel 1972. Kirjanduslik Hiiumaa. Tallinn: Eesti Raamat.
Raid, Tõnu 2000. Geodeesia ja kartograafia rangelt hoitud saladused. – Piirivalveleht, nr 2 (8), 27. märts, lk 4.
Zolotnitskaja 2004 = Золотницкая, Р. Л. Истоки и продолжение жизни. – Санкт-Петербургский университет, № 3–4 (3659–3660), 8. veebruar. Vt http://www.spbumag.nw.ru/2004/03/11.shtml.
Tammer, Enno 2014. Punatsensuur mälestustes, tegelikkuses, reeglites. [Tallinn]: Tammerraamat.
Varep, Endel 1955. L. A. Mellini Liivimaa atlas ning selle tähtsus Eesti NSV territooriumi uurimise ajaloos. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 4. kd, nr 2, lk 300–316.

Abstracts

Some Aspects of Censorship in Early Modern Estonian Lutheran Catechisms

Piret Lotman

The evolution of Estonian literacy began with the printing of catechisms, which contain the core of Christian beliefs. Until the middle of the 19th century, catechisms were the most widely printed and read Estonian books. The history of the Estonian Lutheran catechism, i.e. the history of Estonian literacy, begins, however, with the prohibiting and destroying of printed books. This paper focuses on the principles and practices of censorship in the period when Estonia was part of the Swedish Kingdom (until 1710; northern Estonia from 1561, southern Estonia from 1629, and Ösel from 1645), and after the conquest of Estonia by Russia until the Church Law was established in 1832.

Estonian catechisms were censored – depending on the situation – either by the local bishop or by the Faculty of Theology of *Academia Gustaviana*. Catechisms were banned for both theological and linguistic reasons. In contrast to this, Russian censors were not interested in the theological or linguistic nuances of Estonian Lutheran catechisms. Only a single catechism was banned in 1788 because of its content and the whole edition was burned. Aside from that, the distribution of a catechism with rationalist content was limited in response to the pleas from Pietist clerics.

Appropriate for Reading or Not? Book Censorship in the Last Decade of the 18th Century

Tiiu Reimo

Censorship – the suppression of the information and ideas circulating within society, which the authorities find suspicious or dangerous – can be carried out by adopting different measures. Controlling of manuscripts before publishing helps to prevent the spread of unwanted ideas, and the banning of already published titles and imported literature helps to diminish the impact of dangerous ideas on the wider audience.

Both measures – pre-censorship and a ban on books – were implemented in tsarist Russia, including the Baltic provinces, at the end of the 18th century to hinder the dissemination of French revolutionary ideas within society.

In May 1790 the term 'censorship' appeared for the first time in the legislation of the Russian Empire. In 1796 censorship offices were established in St. Petersburg, Moscow, Riga, and Odessa. The censors were obliged to issue print licences to publishers and to exercise control over imported books and periodicals. In June 1798 censorship was established also in ports. During the following years libraries and bookshops were inspected in order to withdraw prohibited books from circulation. In 1800 the import of printed matter from abroad was totally banned.

The Learned Estonian Society in Trouble with Censor G. F. E. von Sahmen: Two Letters from F. R. Faehlmann to the Livonian Provincial Consistory

Kristi Metste

Like any private person or institution, the Learned Estonian Society (LES, established in 1838) was not allowed to publish anything without the permit of a censor; censorship was imposed both on scholarly publications in German and so-called chapbooks in Estonian. F. R. Faehlmann, who had been elected president of the society in 1843, also had to be in contact with censors. The paper introduces part of Faehlmann's correspondence, as yet not disclosed to the public, with G. F. E. von Sahmen and the Livonian Provincial Consistory. The central issue under discussion is the translation of the word 'reformation' into Estonian and its usage in the Estonian-language calendar published by the LES. The paper discusses, in more detail, G. F. E. von Sahmen, professor of Tartu University, who was a member of the Tartu Censorship Committee in the years 1840–1847 and whom the treatments of Faehlmann feature as his main antipode. Deciding by his work as a censor of Estonian books, Sahmen seems to have been a functionary fulfilling his duties within reason.

The Chief Censor Gustav Carl von Weismann and the "Black Chambers" in the Russian Empire Censorship System

Tõnu Tannberg

The Russian Empire offered career opportunities to many people from the Baltic Provinces. This paper discusses a rather hidden facet in the power structure of the empire – the activity of the so-called "black chambers", which focused on thorough inspection or perlustration (from Latin *perlustrare*) of the citizens' correspondence. The author gives a detailed account of the life of Gustav Carl von Weismann (1837–1912), the chief censor from Pärnu, who pursued a brilliant career in this sphere, holding the position of vice-chief of the "black chamber" of St. Petersburg post office, i.e. the chief perlustrator of the whole Russian Empire, in the years 1886–1891. Also, his son Otto Carl von Weismann and his wife's nephew Leopold Hamberg worked for the "black chamber" of St. Petersburg post office until the imperial rule was overthrown in 1917. In the Russian Empire the "black chambers" and perlustration served as an essential mechanism to establish control over society.

About Russian Censors and Censorship Regulations and Estonian Periodicals in the Days of Jannsen(s) and Jakobson

Malle Salupere

In order to understand the development of social thought and mental culture, it is essential to know the laws of censorship of a certain period. Several researchers who have studied the Estonian national awakening period have explored a large amount of local archival materials and printed works to achieve

this goal. Karl Taev investigated the activities of the Tartu censor and the application of the Law on Censorship of 1865 on the Baltic Provinces during the years 1850–1869, when censorship of Estonian periodicals was transferred to Riga. However, besides Sergei Issakov, only a few researchers have used the archives of the central authorities in Russia. Those archives offer answers to questions that people locally have been trying to resolve by speculation. Also, during recent years in Russia, a number of collections and monographs have been published, which could possibly be used to provide a supporting framework.

Answers to many questions can be found in the voluminous files of the Estonian newspapers *Postimees* (The Courier, 1863–1887) and *Sakala* in the Russian State Historical Archive in St. Petersburg. They also contain a myriad of complaints and explanatory notes from censors. One of the reports also gives examples of censorship applied to Jannsen, Koidula, and Kreutzwald.

Russian Military Censorship in the Baltic Provinces during the First World War (1914–1917)

Vello Paatsi

During the First World War, military censorship was established in all the countries involved in the war. On July 20, 1914, Tsar Nicholas II signed a ukase to the Senate, informing about the establishment of military censorship and issuing a temporary decree thereof. A more general purpose of military censorship was to obstruct the spread of information concerning Russia's foreign policy, armed forces, fortifications, and other issues of the defensive potential of the country into printed media, as well as its dissemination by mail or telegraph and public meetings, which could have jeopardised the military interests of the empire and be beneficial to the enemy. All the printed materials, drawings, photographs, and correspondence had to be checked by the military censor. Only Russian was allowed to be used in public institutions, public places, and even on the phone. Civil liberties were restricted. A great many citizens of enemy countries were deported from the Baltic Provinces to inland Russia; the same also happened to Jews and Gypsies from Courland.

Memories about Censorship and Censors in the Days of the Journal *Eesti Loodus* from 19xx to 1990

Ilmar Kask

The paper looks back on the work of the executive secretary of the Estonian popular science journal *Eesti Loodus* (Estonian Nature), published in Tartu, recalling the problems it faced in the editing process and in contacts with censorship officials. For instance, the use of the words 'Estonia' and 'the Estonian SSR' was problematic, as the former could remind the reader of the first Republic of Estonia and the independence period. Despite protests, the author's own book also got a misleading heading – Lakes of the Estonian SSR. During the Soviet period, *Eesti Loodus* was one of the most readable journals, with circulation amounting to 58,000 copies per year.

Censorship of Maps in the Soviet Union

Heino Mardiste

The compilation, publication, and distribution of maps in the Soviet Union was strictly centralised and censored. According to the state of secrecy, all the topographic, geographical, and special maps were divided into four groups: top secret, secret, only for office use, and public. Secret were the maps at a scale of 1:1,000,000 and larger. Only for office use were geographical, agricultural, forest management, administrative, and other maps with a scale of 1:1,000,000 and smaller, up to the scale 1:2,500,000 incl. There were very strict rules as concerns the contents and primary sources of maps. These maps or excerpts thereof were not allowed to be demonstrated to the public and to be printed in publications intended for public use. Thus, non-secret maps in scientific publications or journals are barely recognisable because of the inaccurate shoreline, river and road networks, and other map elements. Control over the observance of the instructions was carried out by the Territorial Inspections of the Main Administration of Geodesy and Cartography and the Glavlit (organ of censorship). Beginning in 1987, the strict rules established for the compilation, publication, and use of maps began to soften gradually.

Autorid

Piret Lotman, Eesti Rahvusraamatukogu vanemteadur, *dr. phil*., pyret@nlib.ee

Tiiu Reimo, Tallinna ülikool, digitehnoloogia instituut, raamatuajaloo dotsent, *dr. phil*., tiiu.reimo@tlu.ee

Kristi Metste, Eesti Kirjandusmuuseum, teadur, kristi@kirmus.ee

Tõnu Tannberg, Rahvusarhiivi teadusdirektor, Tartu ülikooli Eesti lähiajaloo professor, *dr. phil*., tonu.tannberg@ra.ee

Malle Salupere, kultuuriloolane, pensionär, mallesalupere@hot.ee

Vello Paatsi, Eesti Kirjandusmuuseum, vanemteadur, *dr. phil.*, vello@kirmus.ee

Ilmar Kask, kauaaegne ajakirja „Eesti Loodus“ teadussekretär, pensionär

Heino Mardiste, geograafiakandidaat, pensionär, heinom@ut.ee

ПРОСМОТРЕНО
Ц. № 2
Военной Цензурой